

פוליטיקה אורתודוקסית: המזרחי מול אגודת ישראל בפולין, 1916–1939*

אסף קניאל

דרכי פעילותה והתארגנותה של החברה האורתודוקסית בפולין בין שתי מלחמות העולם, הושפעו מתהליכי המודרניזציה והפוליטיזציה שפקדו את החברה היהודית במזרח אירופה. הדמוקרטיזציה היחסית של החיים הציבוריים בקהילות היהודיות, ברשויות המקומיות ובפרלמנט הפולני ('ה'סיים'), כפתה על האורתודוקסיה התארגנות מפלגתית כדי לזכות בהשפעה במוקדי כוח אלה. אימוצם של דפוסי פעילות מפלגתיים ממוסדים היה חיוני גם לשיפור יכולתה להתמודד עם הכוחות הפוליטיים שהתנגדו לה, כתנועת ה'בונד', ועם אלה שהתייחסו אליה בניטרליות מוצהרת, כמפלגות הציוניות – כוחות אשר הלכו והתחזקו בתקופה הנדונה.

על הנהגתה של החברה האורתודוקסית ועל השליטה במוקדי הכוח שלה התמודדו שני גופים פוליטיים מרכזיים: המזרחי, הציוני אורתודוקסי, ואגודת ישראל (להלן: אגו"י). שתי המפלגות החלו לפעול בפולין בשנת 1916, ומרכזיהן שם היו תוך זמן קצר למוקדי הפעילות העיקריים שלהן מחוץ לארץ ישראל. בין ארבעים לחמישים אחוז מן המצביעים שנתנו את קולם למזרחי בבחירות לקונגרסים הציוניים גרו בפולין, חלק גדול מן העולים שהצטרפו לשורותיו בארץ ישראל הגיע משם, וכך רבים ממקימיה ומהוגיה של תנועת הפועלים שלו (הפועל המזרחי). בפולין פעלו גם אישים שתפסו מקום מרכזי בהנהגתה של תנועת המזרחי העולמית. ביניהם היו הרב יצחק ניסנבוים, איש תנועת חיבת ציון ומטיף ציוני שזכה לפופולריות רבה, ויהושע השל פרבשטיין, נשיא המזרחי, שעמד בראש הקהילה היהודית בוורשה, היה ציר בסיים, נשיא קרן היסוד בפולין וחבר הנהלת הסוכנות היהודית לאחר עלייתו לארץ ישראל.¹ גם מרכז הפעילות הפוליטי של

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך, 'המזרחי' בפולין בין שתי מלחמות העולם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד (להלן: קניאל, המזרחי בפולין). שנכתב בהדרכתו של פרופ' גרשון בקון.

אגו"י בפולין היה בעל מעמד דומיננטי בין מרכזיה השונים של התנועה, בגלל התמיכה הציבורית הרחבה, שהפכה אותה לכוח השני בחשיבותו בפוליטיקה היהודית לאחר המפלגות הציוניות. בראשה עמדו כמה מן הדמויות הבולטות בהנהגתה הרוחנית והפוליטית של התנועה העולמית, וביניהן הרב חיים עוזר גרודזינסקי מווילנה, הרב אברהם מרדכי אלתר (האדמו"ר מגור) והרב יצחק מאיר לויין.

גורמים אלה, והיותה של פולין מרכז גדול, תוסס ומלא חיים של פעילות פוליטית יהודית וציונית, הפכו אותה לשדה המערכה המרכזי של שתי התנועות מחוץ לארץ ישראל. הן ניהלו פולמוס רעיוני חריף, התעמתו ביניהן בבחירות למוסדות הקהילה היהודית ולמשרות הרבנות בערים השונות, והקימו תנועות נוער ורשתות חינוך מתחרות. בדרך כלל נשמרו בעימותים אלה כללי המשחק הדמוקרטי, אך כדרכן של מחלוקות בין יריבים רעיוניים באקלים הפוליטי הסוער בפולין של אותה תקופה, הם הפכו לעתים למאבקים חריפים בעלי אופי אישי וצביון אלים. התמתנות ניכרה כשהתמודדו המזרחי ואגו"י עם אתגרים שהטרידו את כלל יהודי פולין, ובכללם המאבק באנטישמיות הממשלתית והציבורית, והניסיון לבלום את התרוששותם של היהודים.²

עיון ראשוני וחלקי של יחסי המזרחי ואגו"י בשנים הראשונות לפעילותן מצוי במחקריהם של אברהם רובינשטיין ויוסף אליחי. הם התמקדו במחלוקות על הזיקה בין הדת והלאומיות, ובשאלת שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית בפולין ובארץ ישראל, ותיארו את כישלון הניסיונות הראשונים למסד שיתוף פעולה בין התנועות.³ מחקרים מקיפים ועדכניים יותר, של גרשון בקון, עסקו בנקודת מבטה של אגו"י והציגו את יחסיה עם המזרחי כתוצר לוואי של זיקתה לתנועה הציונית.⁴

1 אליהם אפשר להוסיף את זרח ורהפטיג, שעמד בראש תנועת תורה ועבודה בפולין, את הרב משה אביגדור עמיאל, שלאחר שעזב את פולין היה רבן של אנטוורפן ותל-אביב, ורבים אחרים. על כוחו האלקטורלי של המזרחי בפולין ראו, הקונגרס הציוני הי"ט: דין וחשבון סטינוגרפי, תל-אביב 1937, עמ' XV – XXXVII.

2 לרקע כללי ראו, עזרא מנדלסון, התנועה הציונית בפולין: שנות ההתהוות 1915–1926, ירושלים תשמ"ו (להלן: מנדלסון, התנועה הציונית), עמ' 15–46; שלמה נצר, 'המאבק הפרלמנטרי היהודי בבית הנבחרים של הרפובליקה הפולנית השנייה בין שתי מלחמות עולם (1919–1939)', בתוך: ישראל ברטל וישראל גוטמן (עורכים), קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם, ירושלים תשס"א (להלן: ברטל וגוטמן [עורכים], קיום ושבר), כרך ב, עמ' 535–552.

3 יוסף אליחי, 'הנסיונות לשיתוף פעולה בין המזרחי לבין אגודת ישראל בתקופה שלאחר הצהרת בלפור', גיליון, כרך ב (תש"ן) (להלן: אליחי, הניסיונות), עמ' 64–70; הנ"ל, 'העימות בין המזרחי לבין אגודת ישראל בפולין בשנים 1917–1920', בתוך: מרדכי אליאב ויצחק רפאל (עורכים), ספר שרגאי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 96–117; אברהם רובינשטיין, תנועה בעידן של תמורה: פרק בראשית המזרחי בפולין, רמת-גן תשמ"א.

4 ראו, למשל, Gershon C. Bacon, 'Reluctant Partners, Ideological Opponents: Reflections on the Relations Between Agudat Yisrael and the Zionist and Religious Zionist Movements in Interwar Poland', *Gal-Ed*, Vol. 14 (1995), pp. 67–90; גרשון בקון, 'החברה המסורתית בתמורות העיתים:

במאמר זה אבקש לתאר את היחסים בין המפלגות מנקודת מבטו של המזרחי, תוך ניתוח מאבקי הכוח הפוליטיים ונקודות המחלוקת המרכזיות בינו לבין אגו"י, ובכללן שאלת מקומה של הדת כגורם המעצב מדיניות פוליטית וסוגיית היחס לתנועה הציונית ולפעילותה. כמו כן, אבחן את היחסים ששררו בין תומכי המפלגות היריבות ואבקש לראות אם השתייכותם המפלגתית של אנשי המזרחי השפיעה על מידת השתלבותם במוסדות החברתיים השונים של האורתודוקסיה ועל התקבלותם בה, ובכללם ה'שטיבל' והחצר החסידיים והישיבה הליטאית. דיון זה יסייע להבנת המגמות המרכזיות שרווחו בפוליטיקה האורתודוקסית בפולין ולבדיקת מידת הצלחתה של התנועה הציונית בקרב החברה האורתודוקסית שם. למסקנותיו של הדיון נודעת חשיבות החורגת מתחומיה של פולין שבין שתי מלחמות העולם, מפני שבה עוצבו דפוסי הפעילות וחלק ניכר מן המשנה הרעיונית והפוליטית, אשר השפיעו על דמותה של הפוליטיקה האורתודוקסית גם לאחר מלחמת העולם השנייה.

א. על תורה ופוליטיקה: 'דעת תורה' והמאבק על ייצוג האורתודוקסיה

המסד הרעיוני להתארגנותה של אגו"י ולפעילותה היה רעיון דעת תורה, שגובש בפולין בעשורים הראשונים של המאה העשרים. לפי רעיון זה גדולי התורה אינם עשויים לטעות, ודעתם זוכה לתוקף מחייב לא רק בסוגיות דתיות, אלא גם בנושאים פוליטיים, כלכליים וחברתיים. לפיכך, מכיוון ש'גדולי הדור' תומכים באגו"י ומנהיגים אותה, על כל יהודי הרואה עצמו מחויב למסורת ישראל להצטרף לשורותיה ולציית להוראותיה. חיזוק סמכות הרבנים והרחבתה היה אחד מנדבכיו החשובים של המאבק האורתודוקסי נגד השלכות תהליכי המודרניזציה המואצים אשר איימו לפורר את החברה היהודית המסורתית.⁵

ההתמודדות עם רעיון דעת תורה הציבה בפני המזרחי אתגר משמעותי, שכן תמיכת האדמו"רים והרבנים שנמנו עם השורה הראשונה של רבני פולין, כדוגמת הרב חיים עוזר גרודזינסקי, הרבי מגור והרב ישראל מאיר הכהן מראדין (ה'חפץ חיים'), יכולה הייתה לערער את הלגיטימיות הדתית של פעילות המזרחי בעיני האורתודוקסים בכלל והחסידיים בפרט, וחייבה מתן תשובות שתספקנה למזרחי גיבוי דתי.⁶ תשובות אלה אמורות היו להתמודד גם עם העובדה שהמזרחי עצמו עשה שימוש בנימוקים דתיים לשם ביסוס האידאולוגיה הלאומית והחברתית שלו, ולספק הבחנה בין גישה זו לבין

היבטים בתולדות היהדות האורתודוקסית בפולין וברוסיה, 1850-1939, בתוך: ברטל וגוטמן (עורכים), קיום ושבר, כרך ב (להלן: בקון, החברה המסורתית), עמ' 453-491.

5 גרשון בקון, 'דעת תורה וחבלי משיח: לשאלת האידאולוגיה של אגודת ישראל בפולין', תרביץ, כרך נב, חוב' ג (תשמ"ג) (להלן: בקון, דעת תורה), עמ' 497-508.

6 על המגמה המרכזית בקרב אדמו"רי פולין ראו, יוסף אליחי, תנועת המזרחי בפולין הקונגרסאית 1919-1926, תל-אביב תשנ"ג (להלן: אליחי, המזרחי), עמ' 92, 131-132.

תמיכה ברעיון דעת תורה, שהעניק תוקף מחייב להכרעות הרבנים בסוגיות פוליטיות טהורות.⁷

מנהיגיו הפוליטיים של המזרחי והרבנים שנמנו עם שורותיו לא גיבשו משנה תיאולוגית סדורה ולא עיצבו מצע מפלגתי שיתמודדו באופן שיטתי עם רעיון דעת תורה. אולם דעותיהם, כפי שהן עלות מפרסומים מפלגתיים שונים, מן העיתונות ומספרי דרשות, מצביעות על מגמות רעיוניות ועל דפוסי מחשבה מגוונים, שלכולם מכנה משותף אחד – אי הכרה בסמכותם של רבנים בני זמננו כגורם בעל סמכות הכרעה בסוגיות שאינן הלכתיות גרידא. עמדה זו לא השתנתה כל שנות פעילותו של המזרחי, וכמעט שלא חלו שינויים בדרך הצגתה בטיעוניהם של אנשי התנועה במהלך השנים.

העיסוק האינטנסיבי של אנשי המזרחי ברעיון דעת תורה החל בשנת 1919. בפולין העצמאית התארגנו והתחזקו זרמים פוליטיים מגוונים בחברה היהודית. ביניהם בלטה התנועה הציונית, שזכתה לתמיכה המונית בשל מה שנראה היה כהגשמתו הקרובה של החזון הציוני, עם הצהרת בלפור והחלטת סן רמו ב-1920. תהליכים אלה תרמו להתארגנות המזרחי כמפלגה בעלת מוסדות פוליטיים מסודרים, ובאותה שנה היו לו כבר 225 סניפים ברחבי פולין. במקביל, נהנתה גם אגו"י מגידול בכוחה.

התחזקותן של התנועות והתסיסה הציבורית הרחבה שעוררו התקוות למימוש מהיר של החזון הציוני, העמידו את הדיונים על יחסה של האורתודוקסיה לתנועה הציונית ועל מקומם של הדת והרבנים בעיצוב פניה של החברה היהודית, במרכז סדר היום הציבורי האורתודוקסי. המתח ששרר בין אגו"י והמזרחי התעצם בשנים 1919-1920, ומכאן גם שפע ההתייחסויות לרעיון דעת תורה בתקופה זו. בה בעת תרמו לכך גם תהליכי המודרניזציה המואצים שעברה החברה היהודית. הענקת יכולת השפעה למוסדות נבחרים ולארגונים מפלגתיים איימה על סמכות הרבנים ועוררה דיון על היקפה ותוקפה. כך גם השינויים החברתיים והתרבותיים, שפגעו באורח החיים המסורתי והחלישו את הסמכות הדתית.

במחציתן הראשונה של שנות העשרים זכה נושא סמכות הרבנים למידה מסוימת של עניין, אך לאחר מכן חלה ירידה משמעותית בהתייחסות אליו. אפשר לייחס זאת להבהרת טיעוניהן של התנועות בנושא זה ולמיצוין, כמו גם להתפוגגותן של הציפיות להקמתו הקרובה של הבית הלאומי. עם זאת, נראה שהדבר נבע גם מן הפיחות

7 על מקומם של טיעונים דתיים בהגות התנועה ראו, למשל, אבי שגיא ודב שוורץ, 'המפעל הציוני הדתי לנוכח עולם מודרני', בתוך: הנ"ל (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ירושלים תשס"ג (להלן: שגיא ושוורץ, המפעל הציוני דתי), כרך א, עמ' 12-14.

המשמעותי בכוחו של המזרחי, שהסתמן במחצית השנייה של שנות העשרים והביא להפגת המתח בינו לבין אגו⁸, ולירידת העניין בו.⁸

יהודה לייב זלוטניק, מרבניו הרדיקליים של המזרחי בשנותיו הראשונות ומהוגיו, ציין כי ההלכה אינה מחייבת ציות לרבנים אפילו בנושאים הלכתיים, ומותירה בידי כל אדם את ההכרעה אם להיוועץ ברב ולעשות כדבריו. גם אם בחר אדם לשאול לדעתו של רב, אין תוקף דתי להוראותיו במידה שהן עוסקות בסוגיות פוליטיות, אשר מטבען אינן מצויות בתחום השיפוט ההלכתי. מכאן, ש'המזרחי אינו מוסד המתיר עגונות, או שיש לו עסק בטיב גיטין וקידושין וכדומה, שיצטרך לברר הוראותיו עפ"י "גדולי התורה". "המזרחי" הנהו הסתדרות לעניינים ציבוריים ופוליטיים, שגדלות בתורה אינה נצרכת לזה.⁹ הוא הוסיף כי בנושאים פוליטיים אין לשאול את פי הרבנים, שכן ההכרעה בהם עלולה לגרום לסיכון חיי היחיד והציבור, והם כלולים בגדר 'פיקוח נפש'. כלומר, בסוגיות של 'פיקוח נפש' – דהיינו בכל הקשור להחלטות פוליטיות – אין לפנות לרב ואין לפסוק הלכה.¹⁰ לפיכך, גם אם חלק מגדולי התורה סבור אחרת, אין לחשוש מנקיטת עמדה מנוגדת, שכן לעתים צריך העם להורות למנהיגיו את הדרך הנכונה.¹¹

אחרים טענו כי נושאים פוליטיים אינם נגישים לפוסקי הלכה, שכן לשם קבלת הכרעה מושכלת בתחום זה יש להתחשב גם בשיקולים מדיניים רחבי היקף, שהידע המקצועי והאחריות הנדרשים לשם ירידה לעומקם מצויים באופן בלעדי בידי המנגנון הפוליטי ורשויות השלטון. לדבריהם, הרשות הפוסקת בתחום זה – הסנהדרין בימי בית המקדש השני – הייתה ממונה על חיי הדת והמדינה כאחד, ואין להעניק את יכולת הפסיקה למי שאינו עומד בקריטריון זה. סמכות הסנהדרין נבעה מהתמיכה ומהאמון שהעניקו לו העם כולו, ואלה אינם ניתנים לרבנים בני זמננו.¹² כמו כן נמתחה ביקורת על יכולתם המעשית של גדולי התורה של אגו¹³ לפסוק בסוגיות פוליטיות, שבהן אין הם מבינים דבר.¹³ טיעונים אלה – גם אם לא הצהירו מפורשות – הוציאו בצורה זו או אחרת את הפעילות הפוליטית מתחום השיפוט ההלכתי.

-
- 8 על התנודות בכוחן של המזרחי ואגו¹¹ ראו, קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 12-21; Gershon C. Bacon, *The politics of Tradition: Agudath Yisrael in Poland, 1916 - 1939*, Jerusalem 1996, pp. 74-75 (להלן: בקון, פוליטיקה).
- 9 הציטוט מתוך יהודה ל' זלוטניק, 'עקרים אחדים', המזרחי, 3, 1.1.1919, עמ' 1. ראו, שמחה ב' פעלדמאן, 'צי וועלען מיר', היינט, 56, 4.3.1928, עמ' 4.
- 10 יהודה ל' זלאטניק (עורך), *צו אונזערע ארטאדאקסען ברידער*, ורשה תרע"ח, עמ' 6-7.
- 11 יהודה ל' זלאטניק, *צו דער רעליגיעזער יוגענד*, ווארשא 1918, עמ' 27-28.
- 12 ח' טשרנוביץ, 'לשאלת בחירות הנשים', המזרחי, 10, 3.3.1920, עמ' 9-10; דברי משה סולווייצ'יק, שם, 10, 19.7.1923, עמ' 7.
- 13 שם, עמ' 6; שמחה ב' פעלדמאן, 'צי וועלען מיר', היינט, 56, 4.3.1928, עמ' 4. לטענות נגד האדמו"רים ראו, Gershon C. Bacon, 'Rabbis and Politics, Rabbis in Politics: Different Models within Interwar Polish Jewry', *YIVO Annual*, 20 (1991), pp. 48-49

אנשי המזרחי התנגדו גם לקישור בין התורה לבין החיים הפוליטיים, הפוגע לטעמם בדמותה הנצחית והטרנסצנדנטית של התורה והופך אותה לכלי בן חלוף, המשרת אינטרסים חיצוניים. הם גרסו שהדבר גורר העדפתם של אינטרסים פוליטיים – שהפכו כביכול לבעלי תוקף דתי מכוח רעיון דעת תורה – על פני ערכים דתיים מובהקים. לדוגמה, בשנת 1919 נחקק בפולין חוק המחייב שביתה ממסחר בימי א'. החוק פגע בסוחרים היהודים ואיים להביא לפתיחת עסקים בבעלות יהודית בימי שבת. במסגרת המאבק היהודי לביטול החוק או להגבלתו למי שאינו שובת מעבודה ביום השבת, התארגנה משלחת רבנים א-פוליטית. לטענת אנשי המזרחי, הכשילה אגו"י את פעילות המשלחת משום שלא הייתה כפופה למרותה, ובשל כך סוכל הניסיון לבטל את החוק. לגופו של עניין ברור כי תמיכת אגו"י במשלחת הרבנים לא הייתה מגדילה את סיכויי הצלחה, שכן החוק זכה לתמיכה רחבה במערכת המפלגתית הפולנית, שהתעלמה מהתנגדותן העזה של המפלגות הציוניות ושל אגו"י.¹⁴

טענה דומה, בדבר פגיעה בערכי הדת בשל שיקולים פוליטיים, הופנתה כלפי אגו"י בארץ ישראל כאשר התנגדותה להקמת הרבנות הראשית הוצגה כצעד פוליטי שיוזק למעמד הדת ביישוב.¹⁵ אולם בין שוללי רעיון דעת תורה היו גם אנשי המזרחי, שלא ביקשו לנתק את עולם המעשה הפוליטי מן הדת, וראו בתורה מקור השראה לאידאולוגיה ולפעילות המפלגתית. למשל, הרב זלוטניק המיר את עקרון דעת תורה בקריאה להתחקות אחר 'רוח התורה'. לדעתו, פעילותו המפלגתית של המזרחי נעשתה בהתאם לרוח זו, שאינה טעונה עיון הלכתי ופסיקה רבנית, אלא רגישות ומודעות המעניקות לה לגיטימציה דתית.¹⁶ הרב איסר יהודה אונטרמן, איש המזרחי, שהיה רב בעיירה לונה ווליה בליטא בראשית שנות העשרים, עיצב מודל דמוקרטי חדשני, שלפיו הועברו חלק מסמכויות ההנהגה הציבורית של הרבנים למוסדות מפלגתיים. מוסדות אלה, הזוכים לתמיכתם של חברי המפלגה, יכלו למלא ביתר הצלחה את התפקיד החברתי והדתי של הרבנים בעבר ולהגיע להכרעות הנכונות, שכן

[את] מקומו של בעל האוטוריטה היחיד, של המנהיג הכללי, ממלאת עתה בחיים ההסתדרות [המזרחי] כל חבר מאורגן מקבל עליו החלטותיה

14 על החוק ראו, Frank Golczewski, 'The Problem of Sunday Rest in Interwar Poland', in: Yisrael Gutman et al. (eds.), *The Jews of Poland between Two World Wars*, Hanover and London 1989, pp. 158-172 (להלן: גוטמן, היהודים בפולין) (להלן: גולצ'בסקי, שביתת יום א'). ראו, גר יגור, 'עניני הדת והפוליטיקה', המזרחי, 27, 6.7.1922, עמ' 5.

15 שמואל ה' ברוט, 'פוליטיקה בלתי אחראית', שם, 9, 13.3.1919, עמ' 2-4. על ההתנגדות להקמת הרבנות הראשית ראו, מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, ירושלים תשל"ח, עמ' 121-124.

16 יהודה ל' זלוטניק, 'עקרים אחדים', המזרחי, 3, 1.1.1919, עמ' 1; שמחה ב' פעלדמאן, 'צי וועלען מיר', היינט, 56, 4.3.1928, עמ' 4.

של הסתדרותו, הנהלתה ואסיפתה הכללית [...] והכח הזה של האוטוריטה ההסתדרותי יכול לשמש לנו כיום תריס מפני השפעות מזיקות, הסוכבות אותנו, במקום האוטוריטה הקודמת. ומאמינים אנו בכח הרב של הכלל, שבהכנסו ימצא תמיד את הדרך הנכונה, דרך האמת, ו"ישראל אם נביאים אינם – בני נביאים הם!"¹⁷

הרב יחיאל מאיר בלומנפלד, מרבני בית המדרש לרבנים 'תחכמוני' בוורשה, קבע ברוח דומה כי ההסתדרות הציונית, על חבריה ורבניה, נהנית מסמכות המקבילה לזו של הסנהדרין ושל האורים ותומים, ששימשו לפי המסורת אמצעי להעברת הנחיות האל לעם ישראל. לדבריו, על הקונגרס הציוני שורה מעין 'רוח הקדש' של כלל ישראל, המנחה אותו בהחלטותיו.¹⁸

כפי שעולה מטיעונים אלה, ההתנגדות לרעיון דעת תורה לא הובילה בהכרח לניתוק מוחלט בין הפעילות הפוליטית לבין עולם המחשבה והמעשה הדתיים. המתנגדים הסתפקו לעתים בשלילת סמכותם של הרבנים להכריע בנושאים פוליטיים. ההכרה בקיומו של בסיס דתי לפעילותו של המזרחי לבשה לעתים צורה רדיקלית יותר והביאה ליצירת אידאולוגיה פוליטית-דתית שלא הייתה שונה באופן משמעותי מזו של אגו"י. כך עולה מהתבטאויות חברי 'צעירי מזרחי' בלודו: 'המזרחי אינו באמת מפלגה מיוחדת, אלא היהדות בעצמה. רעיון המזרחי הוא רעיון התורה הקדושה'.¹⁹

ברוח דומה קבעו רבנים אחרים, כנראה תוך שימוש בסמכותם הרבנית, ש'חובה על כל היהודים החרדים להתארגן תחת דגל המזרחי'.²⁰ עם זאת, קולות מעין אלה לא זכו לתפוצה רחבה בקרב חברי התנועה ורבניה, שהסתייגו ככל הנראה מן הניסיון לגבש אידאולוגיה 'אגודאית' בלבד 'מזרחי', וביכרו תפיסות פלורליסטיות יותר, שלא ביקשו להעניק מונופול על הדת למנגנון פוליטי כלשהו.

הן שוללי הקישור בין הפוליטיקה לבין הדת והן מחייביו ציינו כי בשורות תומכי המזרחי מצויים רבנים ואדמו"רים רבים, והדגישו את התנגדותם של אדמו"רי חב"ד ובלז לאגו"י. ייתכן שבכך הם ביקשו לחזק את ביטחונם העצמי של מי מתומכי התנועה שלא קיבלו עד תום את דחיית רעיון דעת תורה, וניסו לשמוט את הקרקע מתחת לרגלי

17 איסר י' אונטרמן, 'על תפקידי המזרחי', המזרחי, 9, 2.3.1922, עמ' 4-5. הרב אונטרמן שימש לאחר מכן רבה של ליברפול וכרב הראשי לישראל.

18 יחיאל מ' בלומנפלד, 'פקוח נפש', יודישע שטימע, 23, 7.7.1939, עמ' 3; שמואל ה' בראט, 'די ארטאדטקסיע', יודישע לעבען, 6, 7.5.1925, עמ' 2-3.

19 פרוטוקול 'צעירי מזרחי' בלודו, כ' סיון תרע"ז (10.6.1916), ארכיון הציונות הדתית, אוניברסיטת בר אילן (להלן: אצ"ד), הברית העולמית של הפועל צעירי והחלוץ המזרחי (להלן: בר"ע), II, 93; ראו, אלימלך נייפלד, 'וועגען אונזער אידעאלאגיע', אין: פון אונזער געדאנקען וועלט, ווארשא תרצ"ה, עמ' 3-7. לגישה דומה בחוגי אגו"י ראו, בקון, דעת תורה, עמ' 499.

20 'שתי ועידות המזרחי', המזרחי, 31, 18.8.1921, עמ' 6-7; 'קול קורא', שם, 33, 1.9.1921, עמ' 7-8.

טענות אגו"י בדבר קיומה של 'הלכה' פוליטית אחידה ומחייבת.²¹ במקביל, לא נרתעו אחדים מאנשי המזרחי ממתחת ביקורת חריפה על 'גדולי התורה' של אגו"י, שנהנו בדרך כלל מהערכה רבה בחברה האורתודוקסית כולה וגם בקרב אנשי המזרחי. הרב זלוטניק קבע כי האדמו"רים שאינם גדולים בתורה דואגים בעיקר לאינטרסים הכלכליים של חצרותיהם ואינם מגלים עניין במצבו של העם. חברים אחרים בתנועה לא נרתעו מלבקר ברוח מתונה יותר את התנהגותם של ה'חפץ חיים' ושל האדמו"ר מגור.²² הוויכוח על עקרון דעת תורה לא התמצה בשאלת יכולתם של הרבנים להכריע בסוגיות פוליטיות וחברתיות. סוגיה מרכזית נוספת הייתה: האם נתונה למפלגה כלשהי הזכות הבלעדית על ייצוג האינטרסים של ה'יהדות' ושל האורתודוקסיה? אנשי המזרחי טענו שמכותו של עקרון דעת תורה מתיימרת אגו"י למונופול על היהדות, וכי חבריה

החלו כנראה להאמין, שבאמת אין לו להקב"ה בעולמו רק את אלה שנתרכזו מסביב לגראניטשנא 9 קומה 2 [משכנה של אגו"י] וכל צדקתם ותורתם של אותם האלפים והרבבות מאחינו, שמאמינים בתמימותם, שבכל מקום שגלו ישראל שכינה עמהם [...] כאפס וכתוהו נחשבו.²³

השאיפה למונופול, שהובילה לשלילת תנועות מתחרות ולהימנעות מקיום קשרים עמן נבעה, לפי מנהיגי המזרחי, מהשפעתם של הרבנים הגרמנים שהגיעו לפולין במלחמת העולם הראשונה וסייעו להקמת אגו"י, כשהם מתבססים על יסודותיה הרעיוניים של האורתודוקסיה הגרמנית. אגו"י לא פעלה בפולין מתוך תודעה של מיעוט פורש כבגרמניה, אלא ביקשה לזכות בהגמוניה חברתית ורעיונית. למרות זאת טענו אנשי המזרחי כי היא אימצה למעשה את התורה האורתודוקסית הגרמנית, שדגלה בפרישה ארגונית ובהתבדלות ממי שאינם אורתודוקסים. לטענתם היה זה אות להתנוונותה של החסידות, שוויתרה על היומרה לחולל שינוי בחיי היהודים בפולין, בכרתה ברית בין 'האורטודוקסיה היבשה המערבית עם החסידות הפולנית שנתרוקנה מתוכנה'.²⁴ המזרחי קבע גם שמדיניותה של אגו"י בנושאים שונים שעמדו על סדר היום הציבורי, מלמדת על מגמות ההתבדלות המנחות אותה. כך, בין השאר, הוצג המאמץ לזכות באישור לשלוח נציג אורתודוקסי לוועידת השלום שהתכנסה לאחר מלחמת

21 יהודה ל' זלוטניק, צו דער רעליגיעזער יוגענד, ווארשא 1918, עמ' 27-28; יצחק י' טרונוק, 'תורים ופשרות', המזרחי, 16-15, 11.4.1922, עמ' 2-3.

22 יהודה ל' זלוטניק, שם, 13, 12.3.1919, עמ' 5-7; 'זאכען וועגען וועלכע מ'רעד נישט', די יודישע שטימע, 6, 11.2.1932, עמ' 3.

23 הציטוט מתוך יצחק י' טרונוק, 'תורים ופשרות', המזרחי, 16-15, 11.4.1922, עמ' 2-3. ראו, המזרחי, 4, 8.1.1919, עמ' 4-5; שם, 17, 6.9.1923, עמ' 4-5.

24 משה א' עמיאל, 'תחית התורה', המזרחי, 23, 28.5.1919, עמ' 5-7. ראו גם, שם, 10, 19.2.1919, עמ' 4-6.

העולם הראשונה, בנוסף לנציגות היהודית הכללית. ביקורת דומה נמתחה בראשית שנות העשרים על פעולתה לזכות באישור רשמי של הרשויות הפולניות לפעילותם של ה'חדרים' המסורתיים. פעולה זו לא תואמה עם המפלגות היהודיות האחרות, שביקשו לקבל אישור דומה לפעילותם של כל בתי הספר היהודיים.²⁵ טענות ברוח זו עלו גם בשנת 1930, כאשר השלטונות הפולניים תיקנו תקנה ולפיה מי שחילל את מצוות הדת בפומבי, עלול להיפסל מהתמודדות בבחירות לקהילות היהודיות ולהימחק מפנקס הבוחרים שלהן. אגו"י הואשמה כי היא הגורם העומד מאחורי התקנה. נטען נגדה כי פעולה זו מאפיינת את מנהגה לשלול את הלגיטימיות של יריביה ולהתכר כלפי מי שאינו נמנה עם שורותיה, כפי שנמנעה מהשתתפות באבל העממי לאחר מאורעות תרפ"ט.²⁶

אנשי המזרחי מתחו ביקורת נחרצת על מאמציה של אגו"י להפוך לגורם היחיד המייצג את יהדות פולין בפני השלטונות – יומרה שהייתה חסרת בסיס, בשל הסתייגותן של כל המפלגות היהודיות מרעיון זה – ועל טענתה כי היא נציגתה היחידה של האורתודוקסיה. עם זאת, בקרב הנהגת התנועה נשמעו בראשית שנות העשרים קולות שתמכו במדיניות דומה וקראו לפעול להפיכת המזרחי לגוף היחיד שייצג את האורתודוקסיה. מנגד, היו שציידו במתן אפשרות פעולה למפלגות שונות, שתשקפנה את הגיוון הרעיוני המצוי בקרב האורתודוקסים, ובכללן המזרחי ואגו"י. אלה וגם אלה גרסו כי אגו"י המתיימרת לשמש כנציגתה של האורתודוקסיה היהודית-הפולנית, אינה זוכה למעמד זה. לדבריהם רוב האורתודוקסים כלל אינם מזוהים פוליטית, ובין האורתודוקסים שבחרו לנקוט עמדה פוליטית מהווים תומכי אגו"י מיעוט.²⁷ יומרת אנשי המזרחי להפוך לגוף המייצג הבלעדי של האורתודוקסיה בפולין, ותיאורה של אגו"י כמפלגת מיעוט לא נשמעו בשורות המפלגה החל מאמצע שנות העשרים. דבר זה נבע, ככל הנראה, מן ההכרה בעליונות הבולטת שממנה נהנתה אגו"י ברוב האורתודוקסי בפולין בשנים אלה.

25 שם, 2, 25.12.1918, עמ' 9; יהודה ל' זלוטניק, 'דגנרצ'יא', שם, 1, 1.1.1920, עמ' 1-2; איסר י' אונטרמן, 'על תפקידי המזרחי', שם, 8, 23.2.1922, עמ' 2-3.
 26 יעקב ראדינסקי, 'די מעשים פון די מהרסים', יודישע שטימע, 3, 14.5.1931, עמ' 3; שמואל בראט, 'די אויטאנאמיע', טאמאשאווער וואכנבלאט, 48-46, 2.12.1930, עמ' 5.
 27 'ערשטער צוזאמענפאהר', מאמענט, 171, 25.7.1923, עמ' 4; יצחק ניסנבוים, 'שאיפות ה'אורתודוקס'יא', המזרחי, 1, 1.1.1920, עמ' 3-4; מכתב יהושע ה' פרבשטיין למרכז העולמי של המזרחי (להלן: 'המרכז העולמי'), ד' סיון תרפ"ה (27.5.1925), גנוך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק (להלן: גצ"ד), מ"ע, תרפ"ה II; פרוטוקול ועידת המזרחי בגליציה המערבית, א' סיון תרפ"ה (24.5.1925), הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), Z4/2378a. על עמדת אגו"י בנושא ראו, בקוץ, דעת תורה, עמ' 490-499.

עמדויהן השונות של שתי התנועות ביחס לסוגיית דעת תורה, משקפות מחלוקת מהותית יותר, הנוגעת בשאלת יחסה של החברה המסורתית למודרנה בכלל ולפוליטיקה היהודית המודרנית בפרט. אגו"י אמנם התארגנה ופעלה כמסגרת פוליטית המקיימת מוסדות וכינוסים מפלגתיים, מחזיקה בעיתונות מפלגתית ובתנועות פועלים ונוער, ומשתתפת במערכות הבחירות למוסדות פרלמנטריים, מוניציפליים וקהילתיים. אולם היא עשתה זאת בליט ברירה, כשהיא מבקשת להימנע מהפנמת הערכים העומדים ביסוד גיבושה של המערכת הפוליטית היהודית המודרנית. מנהיגיה הדגישו כי אימצו את דרכי הפעולה החדשות רק כדי להגן על החברה המסורתית ואורחותיה, ובלא לסגת כמלוא הנימה מן העיקרון 'חדש אסור מן התורה'. כך, בין השאר, קבעו רבניה כי מפלגתם רואה בדמוקרטיה עיקרון בעל ערך מוגבל, וכי אין היא מקבלת את רעיון הלאומיות היהודית בלבדו המודרני. מטבע הדברים, חיקוי דרכי ההתארגנות של המפלגות היהודיות האחרות הביא להפנמת חלק מן העקרונות שהנחו את פעילותן ולקבלתם של רעיונות מודרניים, כגון הנכונות לגיבוש דרכי תגובה חדשות לשינויים המתחוללים במציאות והכרה עקיפה באקטיביזם האנושי כגורם המעצב את ההיסטוריה. אולם, באופן מודע ראתה אגו"י את עצמה כמי שמייצגת את החברה המסורתית ומגינה על ערכיה מפני כל שינוי.²⁸

מנגד, גישתו של המזרחי מצביעה לרוב על נכונות עקרונית להטמעת אופני מחשבה חדשים, כמו הכרה בצורך שביצירת תודעה לאומית ובעליונותה של ההכרעה הדמוקרטית על הסמכות הרבנית, בד בבד עם קבלתה של שיטת ההתארגנות הפוליטית המודרנית. עם זאת, כפי שעולה מניתוח העמדות השונות ביחס לרעיון דעת תורה, היו בשורות המזרחי גם מי שאימצו עקרונות מודרניים, תוך התכחשות להיבטיהם החדשניים או באמצעות מתן פרשנות דתית ליסודותיהם.²⁹ בין כך ובין כך הביאה עמדתו של המזרחי לגיבוש מדיניות ציבורית ופוליטית המבוססת על דפוסים דמוקרטיים, בדומה למפלגות היהודיות הלא-אורתודוקסיות וברוח שאפיינה את הפוליטיקה הפולנית בעשור הראשון לקיומה של פולין העצמאית.

ב. יחסי הכוחות בין המזרחי ואגו"י

קשה לספק תיאור מדויק של היקף התמיכה הציבורית בשתי התנועות, בשל חוסר העקביות שהתגלה בדפוסי ההצבעה ובהתנהלותם הפוליטית של יהודי פולין. מי שהזדהה עם מפלגה אחת במישור הארצי, יכול היה להצביע למפלגה שנייה בבחירות

28 ראו, למשל, גרשון בקון, 'חיקוי ושלילה: אגודת ישראל והתנועה הציונית (1912-1939)', בתוך: שמואל נ' איזנשטדט ומשה ליסק (עורכים), הציונות והחזרה ההיסטוריה: הערכה מחדש, ירושלים תשנ"ט (להלן: בקון, חיקוי ושלילה), עמ' 438-446.

29 על תנועת המזרחי אל מול המודרנה ראו, שגיא ושוורץ, המפעל הציוני דתי, עמ' 9-39.

לקהילה בשל שיקולים מקומיים, ולשלוח את ילדיו לבית ספר של מפלגה שלישית, שבו ניתן חינוך טוב יותר.³⁰

בבחירות לקונגרסים הציוניים שנערכו במחצית הראשונה של שנות העשרים, נהנה המזרחי מתמיכה ציבורית רחבה. בשנת 1921 נמנו כ-150,000 איש ששקלו את שקלי המזרחי בפולין, ובשנים 1923 ו-1925 היה מספר שוקלי שקל המזרחי כ-100,000 איש (כארבעים אחוז מכלל המצביעים). עם היחלשותה של התנועה הציונית בפולין, בעקבות משבר העלייה הרביעית, ועם שקיעתו של המזרחי, ירד מספר מצביעיו לכ-15,000 (כשלושים אחוז מכלל המצביעים). מגמת הכרסום בכוחו היחסי נותרה בעינה גם עם שיקומה היחסי של התנועה הציונית בשנות השלושים, ומספר מצביעי המזרחי היה כ-55,000 – כעשרים אחוז מן המצביעים.³¹ אולם, הנתונים על הישגי המזרחי בבחירות לקונגרסים הציוניים אינם מאפשרים לערוך השוואה בת תוקף בין כוחן של שתי התנועות, שכן בתחום זה – שבו השקיע המזרחי את מרב מאמציו – הוא לא התמודד מול אגו"י, ולעתים אף זכה לתמיכת אנשיה.³² עם זאת, אפשר להיעזר בפרמטרים שונים בגיבוש תמונה של מידת ההשפעה שממנה נהנתה כל אחת מן המפלגות.

בבחירות לקהילות זכתה אגו"י לעליונות ניכרת על המזרחי, בעיקר בתחומי פולין, שהייתה בעבר תחת שלטון רוסיה (פולין הקונגרסאית), שם נהנו חסידות גור והחצרות החסידיות המקורבות אליה מתמיכה רחבה, כפי שמלמדים הנתונים הבאים:³³

אגו"י	המזרחי	רשימה משותפת המזרחי+ציונים	רשימה משותפת המזרחי+אחרים	אורתודוקסים בלתי מפלגתיים	
35%	7.2%	1.8%	2.5%	7.2%	1924
28.8%	4.5%	5.3%	2.1%	7.3%	1930
21.8%	3.1%	3.7%	4.9%	9.2%	1936

בגליציה ובחבליה המזרחיים של פולין (קרסי), זכתה אגו"י ליתרון קטן יותר על המזרחי, ושיעור התמיכה היחסית שם היה נמוך באופן ניכר מזה שלו זכתה בפולין הקונגרסאית, כפי שמלמדים מדגמים חלקיים מן הבחירות שנערכו בשנים 1927-1928:

30 'Gershon C. Bacon, 'Agudat Israel in Interwar Poland', בתוך: גוטמן, היהודים בפולין, עמ' 23.
 31 קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 41. ביחס למספר שוקלי השקלים בראשית שנות העשרים נשמעו תלונות על זיופים ואי סדרים שהביאו להגדלה פיקטיבית של מספר מצביעי המזרחי.
 32 לטענה על מכירת שקלים למי שאינם חברי המזרחי ולהכחשה חלקית ראו, 'בערי השדה', המזרחי, 15, 26.3.1919, עמ' 11. על שקלים שנמכרו לאורתודוקסים לא ציונים ראו, 'התנועה המזרחית', שם, 19, 26.5.1921, עמ' 8-5; דיווח של הרב שמואל וייס, 'א אדר תרצ"ו' (30.7.1936), אצ"מ, S5/1972.

33 לפירוט המקורות לשתי הטבלאות ולרקע נוסף ראו, קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 234-242.

אורתודוקסים בלתי מפלגתיים	'אחדות' (מקורב לאגו"י)	רשימה משותפת המזרחי+ציונים	המזרחי	אגו"י	
16.4%		2.5%	7.1%	11.8%	גליציה
8.1%	2.1%	6.8%	2.7%	6.8%	קרסי

אפשר לטעון כי הפער הניכר בין כוחו של המזרחי בקהילות לבין זה של אגו"י, משקף את החשיבות הרבה שייחסו אגו"י ואוהדיה לפעילות בקהילות, גישה שהביאה לריכוז מאמציה בתחום זה. אולם נראה כי גם המזרחי השקיע מאמצים מרובים בחזית זו וייחס לה משמעות רבה, כך שקשה להניח כי הישגיו המועטים נובעים מהעדר עניין בה.³⁴

בבחירות לסיים לא התמודדו שתי המפלגות בדרך כלל ברשימות נפרדות, דבר המקשה על הערכת כוחן האלקטוראלי במסגרת זו. בבחירות לסיים המכונן (1919) זכתה אגו"י ב-97,293 קולות (24.5 אחוז) לעומת 180,234 קולות שניתנו לציונים (45 אחוז), אך אין כל דרך לדעת מה היה שיעור אנשי המזרחי בין תומכי הרשימה הציונית. בפועל כיהנו אז בסיים שני צירים מאגו"י לעומת ציר אחד של המזרחי, אבל מספר צירי המזרחי נקבע בהתאם לשיבוץ אנשיו – שהיו מועמדי הרשימה הציונית – במחוזות הבחירה השונים, ולא נבע באופן ישיר ממספר המצביעים תומכי התנועה.³⁵ בבחירות לסיים השני (1922-1928) התמודדו אגו"י והמזרחי במסגרת 'גוש המיעוטים', שאיגד את המיעוטים הלאומיים בפולין, וזכו כל אחת בנציגות בת שלושה חברים. גם כאן נבע הדבר מאופן שיבוץם של המועמדים במחוזות הבחירה השונים. עם זאת, ייתכן שהקצאתה של מכסה דומה לשתי המפלגות יכולה ללמד כי יוחס להן כוח אלקטורלי דומה בידי קברניטי 'גוש המיעוטים', ויצחק גרינבוים בראשם.³⁶ בסיים השלישי (1928-1930) זכה המזרחי בשני צירים ואגו"י בציר אחד בלבד, ובסיים הרביעי (1930-1935) היה לאגו"י ציר אחד והמזרחי לא זכה בנציג. גם מתוצאות אלה קשה להסיק מסקנות כלשהן, שכן שתי המפלגות התמודדו במסגרת גושים פוליטיים גדולים יותר, כך שמספר נציגיהן נבע לעתים קרובות מיחסי הכוחות בתוך הרשימות, ולא שיקף בהכרח את מספר המצביעים שהשתייכו לשורותיהם.³⁷ נמצא שאם בראשית שנות

34 בקון, פוליטיקה, עמ' 178-183; קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 234-235.

35 בקון, החברה המסורתית, עמ' 472; קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 254. הבחירות נערכו על בסיס אזורי, כך שניתן היה להשפיע על הישגי המפלגות שהרכיבו את הרשימה הציונית באמצעות שיבוץ מועמדיהן באזורי בחירה בעלי סיכויי הצלחה נמוכים.

36 יעקב שאצקי, 'יידישע פאליטיק אין פוילען צווישען די צווי וועלט מלחמות', אין: אלגעמיינע ענציקלאפעידיע, ניו יארק 1950, ד, עמ' 224-226. לדברי אנשי המזרחי, מועמדיהם שובצו בידי ראשי גוש המיעוטים במחוזות בעלי סיכויי הצלחה נמוכים כדי להחלישם ולחזק את אגו"י. ראו, 'נצחון המזרחי', המזרחי, 46, 23.11.1922, עמ' 2-1.

37 Leopold Halpern, *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1933*, Warszawa 1933, s. 30-42 (להלן: הלפרן, פוליטיקה). ראו גם, קניאל, המזרחי בפולין, 259-264.

העשרים נהנה המזרחי מהצלחה יחסית, הרי שהחל ממחציתן הוא סבל מירידה חדה בכוחו בכל תחומי פעילותו, דבר שהשפיע גם על מאזן הכוחות בינו לבין אגו"י. גם בתחום החינוך עלה כוחה של אגו"י באופן ניכר על זה של המזרחי. בשנת 1937 למדו ברשת 'בנה' של המזרחי 15,923 תלמידים ותלמידות, שהיוו שמונה אחוזים בלבד מן התלמידים בבתי הספר היהודיים; ב'חורב' וב'בית יעקב' של אגו"י למדו כ-42 אחוז מהם (84,708).³⁸ כאמור, שליחתם של ילדי המשפחה לבית ספר מיסודה של אגו"י – שלעיתים קרובות היה בית ספר ערב משלים בלבד – אינה מלמדת בהכרח על נטיותיהם הפוליטיות של הוריהם. אולם, יש להניח כי פרישתם הרחבה של בתי ספר אלה תרמה לנוכחותה של אגו"י על הבמה הציבורית וחיזקה את השפעתה.

ג. ביקורת המזרחי על אגו"י: חברה, חינוך וציונות

אנשי המזרחי נטו להציג את אגו"י כתנועה פלגנית, שכל מעייניה נתונים לקידום האינטרסים המפלגתיים וכמי שעושה שימוש לרעה בדת, באמצעות הפיכתה למכשיר פוליטי. ביקורת ברוח זו נמתחה על פעילותה החינוכית בראשית שנות העשרים, טרם הקמתן של רשתות החינוך המפלגתיות. לדבריהם של אנשי המזרחי ביקשה אגו"י לפגוע בהעברת כספי קרנות צדקה למוסדות חינוך שאינם מזוהים עמה, בניגוד למזרחי, שקרן החינוך שלו פעלה בלא להתחשב בשיקולים פוליטיים.³⁹ גם הקמתה של ישיבת 'חכמי לובלין' לאחר שנים מספר, תוארה כמעשה פוליטי, שביסודו עומד הרצון ליצור זיקה בין העיסוק בלימוד תורה לבין הזדהות עם האידאולוגיה של אגו"י.⁴⁰

אנשי המזרחי גינו את השקפתה החינוכית של אגו"י וטענו כי היא סובלת מליקויים קשים בחינוך הכללי והתורני כאחד. הם קבעו שהיחס השלילי לעיסוקם של בנים במקצועות כלליים – הנחשב בעיני אגו"י לרע הכרחי בלבד – מזיק לתלמידים ופוגע ברמת הלימודים, וכי גם תכנית הלימודים במקצועות היהדות סובלת מפגמים מתודולוגיים קשים המעידים שמעצביה 'עמי ארצות'.⁴¹ בלהט הפולמוס הטיחו אחדים מחברי המזרחי, שמנהיגי אגו"י עצמם אינם מזדהים עם האידאולוגיה החינוכית שהם

38 שמואל רוזנהק, 'על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם', בתוך: ישראל היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, ירושלים תשי"ד, כרך ב, עמ' 153-154.

39 טענות דומות העלו אנשי אגו"י כנגד המזרחי. ראו, פטיש, 'ניצוצות פורחים', המזרחי, 1, 1.1.1920, עמ' 7; יצחק ניסנבוים, 'עבודת העזרה', שם, 4, 21.1.1920, עמ' 1-2; 'מכתב מלובלין', שם, 6, 5.2.1920, עמ' 9-10.

40 'א בינטעל קשיות', יודישע לעבען, 6, 7.5.1925, עמ' 6; 'יחל"י', צווי חלומות, יודישע שטימע, 8, 21.2.1935, עמ' 3; 'ד' ווארשאווסקי, 'נאך נישט געבייזערט זיך', שם, 9, 28.2.1935, עמ' 7.

41 לדוגמה, לימוד ההלכה נעשה לטענתם בלא שיינתן תחילה הרקע הנדרש מן התלמוד ותוך בחירה שגויה של הספרות הרלוונטית. ראו, יצחק 'טרונוק', המזרחי ואגודת האורתודוקסים, המזרחי, 2, 25.12.1918, עמ' 1-3; יהודה ל' זלוטניק, 'כתמול שלשום', שם, 46, 5.11.1919, עמ' 4-5; 'קורצזיכטיגע שול-פאליטיק', יודישע לעבען, 5, 30.4.1925, עמ' 1.

מטיפים לה, שכן שעה שבהתאם למדיניותם זוכה המון העם לחינוך כללי מצומצם, שולחים הם את בניהם לאוניברסיטאות אירופיות ומשיאים את בנותיהם ל'דוקטורים'.⁴² הם סברו שאגו"י נוקטת גישה כיתתית ובדלנית, הנובעת מהתנוונות חלקים מן החברה המסורתית המקדשים את הדבקות החיצונית בדרכי האבות, אך איבדו את חיותם ואת רגישותם לצורכי הציבור היהודי. כאות לכך הם הצביעו על חוסר העניין שהפגינה לדעתם אגו"י בסוגיות חברתיות,⁴³ אשר התבטאה, למשל בסירובה להשתתף בארגון קייטנה לילדי תלמודי התורה בוורשה:

זכיתי לראות באולם "המזרחי" מאות ילדים מילדי הת"ת עומדים ערומים לבדיקת הרופאים. מריה דאברהם! לוא יכולתי לאחוז בציצית ראשם של כל ה"גבאים" וה"אפוטרופסים" שלנו ולהביאם הנה, כי יראו בגופות השחופים והצפודים האלה, כי ימנו את המכות הטרויות שבהם [...] אך ה"גבאים" וה"אפוטרופסים" לא היו באותו מעמד. גופות הילדים אינם ענין להם. הם, עסקני דת אלה, דואגים רק לנשמות הילדים העניים, ואולי גם לכיסם של הורים עשירים.⁴⁴

לאחר זמן נמתחה ביקורת דומה על האדמו"ר מגור, על שבנסיעה לארץ ישראל שר כרון רכבת שלם במחלקה הראשונה, שעה שתלמידי הישיבות ותלמודי התורה סובלים מרעב.⁴⁵

אגו"י הותקפה גם בשל הסתייגותה מפעילות פוליטית לאומית בעלת גוון רדיקלי. העדפתה את דרכי השתדלנות המסורתית במגעים עם השלטונות הפולנים נתקלה בביקורת חריפה מצד אנשי המזרחי. בדומה לטענותיהן של המפלגות הציוניות האחרות כלפיה, היא תוארה בפיהם כמי שעסוקה בניסיון מתמיד להשביע את רצונם של השלטונות וכנמנעת מלהגן על זכויותיהם של יהודי פולין וארץ ישראל. כן הואשמה בגיוס השלטונות הפולניים לשירות האינטרס המפלגתי, תוך מעורבות פסולה שלהם בחיי היהודים.⁴⁶

42 כך כונו, במידה מסוימת של זלזול, צעירים אורתודוקסים שרכשו השכלה אקדמית. שם; 'ישיבת לובלין', מזרחי, ב, יוני-יולי 1930, עמ' 4-5.

43 יהודה ל' זלוטניק, 'לפני ועידת המזרחי', המזרחי, 13, 12.3.1919, עמ' 5-7. ראו גם, משה א' עמיאל, 'תחית התורה', שם, 23, 28.5.1919, עמ' 5-7.

44 'ילדי התלמוד תורה', שם, 23, 10.6.1920, עמ' 2-3.

45 'ידישע שטימע', 6, 11.2.1932, עמ' 3.

46 ראו, למשל, משה א' עמיאל, 'המזרחי והאגודה', המזרחי, 25, 11.6.1919, עמ' 5-6; 'אויף דער טאג ארדונג', 'ידישע שטימע', 20, 14.6.1934, עמ' 1. לביקורת על מעורבות אגו"י בקבלת ההחלטה הממשלתית על היותן של הקהילות היהודיות גופים דתיים ולא לאומיים ראו, יצחק טרונק, 'על הקהלה העברית', המזרחי, 21-19, 14.5.1919, עמ' 17-20.

מדיניותה של אגו"י ביחס לעלייה ולפעילות ההתיישבותית זכתה לתשומת לב רבה בשורות המזרחי. חילוקי הדעות בין התנועות בסוגיות אלה, שהיו חדים וברורים בראשית ימיהן, הלכו והיטשטשו עם השינוי שחל בעמדת אגו"י בעקבות הצהרת בלפור והחלטת סן רמו. יחסה השלילי לתנועה הציונית ולמוסדותיה עמד בעינו, אך הכרזתה על הסרת ההתנגדות לעלייה והצעדים שנקטה בשלב מאוחר יותר לחיזוק ההתיישבות, העמידו את המזרחי בפני דילמה: האם להדגיש את הדמיון שנוצר בין התנועות ולברך על עמדם המחלוקת, או לנסות ולחדד את ההבדלים כדי לחזק את זהותו הנבדלת של המזרחי ואת זיקתו לתנועה הציונית?⁴⁷ תגובתה הראשונית של הנהגת המזרחי לשינוי שחל בעמדת אגו"י הייתה הטלת ספק במידת מחויבותה לרעיון יישוב ארץ ישראל, שכן היא הייתה מעדיפה שהצהרת בלפור לא תבוא לעולם, כפי שמוכיחה התנגדותה להצהרה קודם נתינתה. כמו כן, נכונותה החדשה לעסוק ביישוב ארץ ישראל הוצגה כנובעת אך ורק מרצונה להתחרות בציונים בתחום זה וממחויבותה למילוי רצונן של 'אומות העולם', שבהחלטת סן רמו הכירו במנדט הבריטי ואפשרו בכך את יישום רעיון הבית הלאומי.⁴⁸ אולם כבר באמצע שנות העשרים, משהוברר כי הירתמותה של אגו"י לעידוד העלייה וההתיישבות אינה תופעה בת חלוף, נמוגו קולות אלה. את מקומם תפסה ההכרה כי מדובר בשינוי אידאולוגי משמעותי, שהוצג כאות לניצחונן של המזרחי. ואכן, באימוצה בפועל של מדיניות העלייה וההתיישבות הציונית היה כדי להצביע על הודאתה כביכול של אגו"י בצדקת דרכו של המזרחי. סביר שלמזרחי לא נודע תפקיד של ממש בין הגורמים שקידמו שינוי זה. התמורה נבעה בעיקר מהטמעתו החלקית של הרעיון הלאומי בידי העסקנות הפוליטית של אגו"י, ומרצונה להתחרות בתנועה הציונית ולמנוע את הצטרפות הצעירים האורתודוקסים לשורותיה.⁴⁹

עם זאת, היו שהמשיכו לטעון כי אגו"י אינה מייחסת חשיבות מהותית לעלייה ולהתיישבות. חלקם אמר שתמיכתה בהן נובעת אך ורק מן המצב הכלכלי הקשה בפולין, המאלץ את אנשיה לעלות לארץ. אחרים קבעו שהדבר נובע מהכרתה בחוסר יציבותו של הקיום היהודי בפולין.⁵⁰ אלה ואלה ביקרו בחריפות את אולת ידה של אגו"י

47 על עמדת אגו"י ראו, בקון, יחסים, עמ' 74-77.

48 יצחק טרונק, 'המזרחי ואגודת האורתודוקסים', המזרחי, 2, 25.12.1918, עמ' 1-3; יהודה ל' זלוטניק, 'תפקיד המזרחי', שם, 19-21, 14.5.1919, עמ' 6-10; משה א' עמיאל, 'על יחס המזרחי אל המפלגות השונות', שם, עמ' 33-38.

49 אברהם א' קופרשטיין, 'אגן בדידן', המסלה, ג, 31.8.1923, עמ' 2-3; 'דער איבערברוך', יודישע לעבען, 2, 2.4.1925, עמ' 2. על חיקוי התנועה הציונית בידי אגו"י ראו, בקון, חיקוי ושלילה, עמ' 440-445.

50 'יודישע צייט פראגען', יודישע לעבען, 1, 26.3.1925, עמ' 4-5; אברהם גאטסדינער, אויף אייגענע וועגען, ווארשא תרצ"ד, עמ' 9-11; יהושע ה' פרבשטיין, 'המעמד הבינוני בבנין הארץ', בתוך: פנחס חורגיץ ואריה ל' געלמאן (עורכים), המזרחי, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 50.

בארגון עלייה המונית ופעילות התיישבותית, וייחסו אותה להעדר כוחות יצרניים בשורותיה ולסירובה להיעזר בניסיונם של המוסדות המיישבים.⁵¹ למרות ההכרה במהפך הרעיוני שביצעה אגו"י – תהיינה סיבותיו אשר תהיינה – נותרו התנועות חלוקות ביחס לרעיון הקמת הבית הלאומי. לצד שביעות הרצון מזניחת עמדותיה הישנות של אגו"י, יצאו אנשי המזרחי כנגד מדיניותה האנטי-ציונית והזכירו את התנגדות חלק מחבריה בשנת 1920 לקיום עצרות שמחה בעקבות החלטת סן רמו, שבה זכה המנדט הבריטי להכרת המעצמות הגדולות.⁵² כמו כן נמתחה ביקורת קשה על פעילותה כנגד ההסתדרות הציונית, שבמהלכה נערכו מגעים בין משלחות היישוב הישן לבין שלטונות המנדט. לדברי חבר המזרחי: 'אל לנו לשכוח, שהחומר המסופף תחת דגל השלומיים [שלומי אמוני ישראל, גלגולה הקודם של אגו"י], עוד בעבר הקרוב נחשב על מתנגדי תחיתנו וגם נמצא בו אספסוף במדה מרוב הדלטורים [=מלשינים] [...] לכל היותר צריכים אנו להתיחס אליהם כמו שהתיחסנו אליהם עד עתה, וכפי שהתוו לנו חז"ל: כבדהו וחשדהו'.⁵³

מחלוקת זו קתה עם השנים. למרות הביקורת שהוטחה באגו"י בשל נכונותה לקבל את הגבלות 'הספרים הלבנים' בגין היותם 'דינא דמלכותא', לא נשמעו קולות רבים בשורות המזרחי שעסקו בשאלת יחסה להגשמת רעיון הבית הלאומי.⁵⁴ סביר להניח כי השתלבותה של אגו"י בפעילות ההתיישבות והעלייה וראייתו של החזון הציוני כיעד בר השגה, הפכו את התנגדותה לציונות לסוגיה תיאורטית שלא עוררה יצרים עזים כבעבר. עם זאת, חילוקי הדעות בשאלת הפעילות הארגונית המשותפת עם ההסתדרות הציונית המשיכו להטריד את מנהיגי שתי התנועות, והיו אחת הסיבות לכישלון המגעים לשיתוף פעולה ביניהן.

הטענות המגוונות שהופנו כלפי אגו"י לוו בניסיון מתמיד להוכיח כי המזרחי אינו נופל ממנה בדבקותו במצוות ובדאגתו לענייני הדת, דבר שנעשה בדרך כלל באמצעות השחרת פניה. טיעונים אלה נועדו לערער על מגמתה של אגו"י לתאר את עצמה כמייצגת את תורת ישראל, ולחפות על תחושות חוסר הביטחון שקיננו בקרב אנשי

51 עובדיה, 'צייט פראגען', יודישע לעבען, 13, 25.3.1929, עמ' 4-5; שמעון פערערבוש, 'אויך א לייסטונג', אונזער שטימע, 1, 1.12.26, עמ' 10; אחישם, 'אין דער מלוכה פון בלאף', יודישע שטימע, 4, 24.1.1935, עמ' 3.

52 יצחק 'טרונק, 'דברים אחרים', המזרחי, 21, 27.5.1920, עמ' 4-5; משה קוט, 'מכתב', שם, 27, 8.7.1920, עמ' 11-12. על שמחה בחוגי אגו"י לאחר אישור כתב המנדט בידי חבר הלאומים (יולי 1922) ראו, 'התנועה המזרחית', שם, 32, 10.8.1922, עמ' 7-8; 'התנועה המזרחית', שם, 35, 31.8.1922, עמ' 6-8.

53 ז' פרלמאן, 'יחסנו אל השלומיים', שם, 17, 27.4.1922, עמ' 7.

54 'דין המלכות' – מושג הלכתי, המעניק תוקף מחייב להכרעות שלטוניות. יהודה יפת, 'דער אמת', יודישע שטימע, 23, 7.7.1939, עמ' 2.

המזרחי, שנאלצו להתמודד עם התנגדותן של דמויות רבניות בולטות לדרכם הפוליטית. במזרחי גינו את אגו"י בשל השימוש שעשו בהשמצות אישיות בעת ניהול מאבקייהם הפוליטיים, דבר העומד בניגוד לאיסור ההלכתי על אמירת 'לשון הרע', תוך מתיחת ביקורת עדינה על ה'חפץ חיים', שנודע בהקפדתו על איסור זה.⁵⁵ כמו כן נשמעו טענות כנגד הופעת רומן בלשי סנסציוני מעל דפי ביטאונה של אגו"י, **יודישע טאגבלאט**, ותלונות על הדפסתו של העיתון בשבת.⁵⁶ על אגו"י הוטלה גם אחריות חלקית למצב הדתי הרעוע ביישוב שבארץ ישראל. לדברי אנשי המזרחי התנגדותה להשתתפות בפעילות הציונית מנעה מן ההמונים הדתיים לעלות והותירה את השליטה ביישוב בידי השמאל החילוני. ספק הוטל גם ביכולתה לפעול לשיפור מצבה הדתי של יהדות פולין, בשל מה שתואר כהתנכרותה למי שאינו משתייך במובהק לחברה האורתודוקסית.⁵⁷ מדברים אלה עולה כי הביקורת שמתחו אנשי המזרחי בראשית ימיו על נטיותיה הפלגניות של אגו"י ועל יחסה למפעל הציוני שככה במהלך השנים, בעקבות השתלבותה של האחרונה בפעילות העלייה וההתיישבות ועם היחלשותו של המזרחי. סימנים להתקרבות ניכרו גם בשנים שבהן שרר מאבק עז בין התנועות, ובמהלכן נעשו כמה ניסיונות לשיתוף פעולה ביניהן.

ד. ניסיונות לשיתוף פעולה בין המזרחי ואגו"י

בשנים הראשונות תמך חלק מחברי המזרחי בשיתוף פעולה עם אגו"י לשם חיזוק המחנה האורתודוקסי אל מול כוחם ההולך וגובר של הציונים החילונים.⁵⁸ היו שטענו כי יש לאחד את התנועות משום שאין שוני מהותי בין מצעיהן, והיו שאמרו כי ניתן להסתפק בפעילות משותפת בנושאי דת, חינוך והתיישבות.⁵⁹ אולם שתי ועידותיו הראשונות של המזרחי דחו הצעות אלה וגם אגו"י לא קיבלה אותן. דרישתה כי המזרחי יעזוב את ההסתדרות הציונית ויתחייב להישמע להוראות 'גדולי התורה' נדחתה בידי חבריו, שהתנגדו לאיחוד ולשיתוף הפעולה מסיבות נוספות. לדבריהם, חילוקי הדעות הקיימים בסוגיות לאומיות וחינוכיות אינם מאפשרים זאת, כמו גם העובדה ש'איננו רואים בעבודת הדת שלהם את מסירותם להדת הישראלית כמו שהיא צריכה להיות. עם

55 אברהם גאטסדינער, 'די שווארצע האנד', **יודישע לעבען**, 3, 17.1.1929, עמ' 8-10.

56 לוי י' יונגסטר, 'נבלה נעשתה', **זאגלאמביער צייטונג**, 2, 11.1.1929, עמ' 2; יהודה יפת, 'אראב די מאסקע', **מאמענט**, 20, 24.1.1938, עמ' 5; 'די ריינקייט פון ווארט', **יודישע שטימע**, 2, 28.1.1938, עמ' 2.

57 יעקב ראדינסקי, 'נאך צוועלף יאהר', שם, 22, 28.6.1934, עמ' 1; שמחה ב' פעלדמאן, **ווער איז מעהר שולדיג ווי מיר אליין**, ווארשע 1939, עמ' 12; מכתב 'צעירי מזרחי' בצ'נסטוחוב לוורשה, ט"ו אדר ב' תרפ"ד (21.3.1924), אצ"ד, אישיים, לסלוי 9.

58 ראו, אליחי, הניסיונות, עמ' 64-70.

59 שם; שמעון פדרבוש, 'הלאומיות והמפלגות', **המזרחי**, 24, 3.6.1919, עמ' 2-4.

אנשים אלה [...] איננו יכולים ללכת יחד'. חלק מחברי המזרחי הסתייגו משיתוף הפעולה בשל מקומם המרכזי של האדמו"רים בהנהגת אגו"י.⁶⁰ לאור עמדותיהם הנוקשות של חברי הנהגת המזרחי, שדרשו כי אגו"י תצטרף לתנועתם בלא שזו תשנה את עקרונותיה, סביר להניח כי חלקם כלל לא רצה להגיע עמה להסכמה. הם ביכרו לשמר את היריבות הקיימת, אם משום שהדבר סייע לגיבוש זהותו של המזרחי ואם משום שסברו כי כוחם רב מזה של יריבתם, וכי ביכולתם להפוך לגורם המוביל בחברה האורתודוקסית.⁶¹

כישלונם של הניסיונות הראשונים לשתף פעולה לא ריפה את ידיהם של מצדדיו, ובמחצית הראשונה של שנות העשרים הועלו הצעות רבות בנדון. בשנת 1920 קרא הרב יחזקאל ליפשיץ, רבה של פלוצק ונשיא 'אגודת הרבנים' בפולין, לאיחוד התנועות לשם קידום שאיפתן המשותפת לעיצוב החיים הציבוריים בארץ ישראל ברוח התורה. דברים דומים נשמעו מפי רבנים נוספים, שלוש שנים מאוחר יותר.⁶² לעומתם סבר הרב יצחק ניסנבוים כי שתי התנועות יכולות לשמור על קיומן הנפרד, אך עליהן להקים ארגון אורתודוקסי עולמי שבמסגרתו תפעלנה ליישום מטרותיהן המשותפות.⁶³ בהצעות נוספות לשיתוף פעולה, שלא כרכוהו בהקמת מסגרות מפלגתיות חדשות או בויתור על הייחוד הרעיוני, נאמר כי התנועות צריכות לעסוק יחדיו בהקמת 'משרד עלייה חרדי', בארגון עליית חלוצים ורבנים, בהתיישבות ובהקמת 'שיבות ו'חדרים' בארץ ישראל ובפולין.⁶⁴ נראה כי בשונה מעמדתם בעבר, במחצית הראשונה של שנות העשרים תמכו מנהיגי המזרחי בשיתוף פעולה עם אגו"י, אלא שזו סירבה להיענות להצעותיהם. מנהיגי התנועה סיפרו כי נפגשו עם האדמו"רים מגור, מסוקולוב ומרדזין כדי ליישר את ההדורים בין התנועות, אך אלה השתמטו ממתן תשובה עניינית להצעותיהם.⁶⁵ בשל

60 הציטוט מדברי מרדכי י' זלוטניק, 'הועידות', שם, 18, 25.4.1919, עמ' 7-10. ראו גם, יהודה ל' זלוטניק, 'לפני ועידת המזרחי', שם, 13, 12.3.1919, עמ' 5-7; ברוט, 'פוליטיקה בלתי אחראית', שם, 9, 13.3.1919, עמ' 2-4. לחלק מן הטיעונים ראו, אליחי, הניסיונות, עמ' 64-70.

61 דברי הרב יהודה קובלסקי, 'הועידות הגליליות', המזרחי, 17, 11.4.1919, עמ' 7-10; שלמה ז' יעבץ, 'לפני התאסף צירי העם', גליונות, ה, 1.6.1927, עמ' 1.

62 שלמה ז' שרגאי, 'נסיון לאיחוד האגודה והמזרחי', סיני, פב (תשל"ח), עמ' פז-צ; יחזקאל ליפשיץ, 'על גאולתנו', המזרחי, 27, 8.7.1920, עמ' 4-5; 'פערשענדיגונג צי פער אייניגונג?', יודישע לעבען, 7, 14.5.1925, עמ' 1.

63 יצחק ניסנבוים, 'האורתודוקסיה והאגודה', המזרחי, 6, 5.2.1920, עמ' 3-4; 'הנ"ל', 'ועידת חרדים', שם, 44, 18.11.1920, עמ' 2-4.

64 'הנ"ל', 'הרכוש הלאומי', שם, 6, 9.2.1922, עמ' 1-2; איסר י' אונטרמן, 'על תפקידי המזרחי', שם, 9, 2.3.1922, עמ' 4-5; 'דער דריטער צוזאמענפאהר', היינט, 17, 19.1.1922, עמ' 3; 'געשלאסען', מאמענט, 50, 27.2.1925, עמ' 2.

65 מכתב לוי לויין אפשטיין ליהודה ל' זלוטניק, 2.11.1920, בית הספרים הלאומי, ירושלים, ארכיון ריבקינד, 1281B84* 4; 'מועצת האמונים', המזרחי, 11, 21.3.1921, עמ' 1-4; 'הועידה הראשונה של הרבנים', שם, 10, 19.7.1923, עמ' 4-5.

התנהגות זו התנגד פרבשטיין להצעה להקים מועצה משותפת לשתי התנועות. לדבריו, למרות רצונו של המזרחי בשלום לא ניתן להוציא את הדבר אל הפועל שכן 'אין מנהיגי ה"אגודה" פה יכולים לדבר שלום וכל הסתדרותם מתבססת רק על ריב ומדנים בין אחים'.⁶⁶

השינוי בעמדת המזרחי נבע מהכרתו בתמורה שחלה ביחסה של אגו"י לעלייה ולהתיישבות, אשר ריככה את אחת מנקודות המחלוקת המרכזיות. התפוגגות הציפיות המוקדמות להתעצמות המזרחי ולהגשמתו המהירה של החזון הציוני, פגעה בכיטחון הדרך של מנהיגיו והניעה אותם לנסות לכרות ברית עם יריבתם משכבר הימים. אפשר להניח כי גם גורמים פרסונליים הביאו לשינוי זה, שכן אישים שהתנגדו לקשרים עם אגו"י במידה זו או אחרת של תקיפות, יצאו בתקופה האמורה ממעגל הפעילות המפלגתית, ובמקביל זכה פרבשטיין, שחפץ לרוב בשיתוף פעולה, למקום מרכזי בהנהגה.⁶⁷

בשנות העלייה הרביעית (1924-1925) נדמו הקולות הקוראים לשיפור היחסים עם אגו"י. הדבר הושפע מעיסוקו האינטנסיבי של המזרחי בהקמת הכשרות חלוציות בפולין ובהעלאת עולים. מציאות זו הפיחה תחושה מתחדשת של התעצמות בחוגי המזרחי וחדדה את אופי הקשרים עם אגו"י, שעסקה אף היא בפעילות דומה. רק עם האקטואליזציה של רעיון הקמת הסוכנות היהודית בשלהי שנות העשרים, חזר ועלה נושא איחוד הכוחות על סדר יומו של המזרחי.⁶⁸ מנהיגיו תמכו בהצטרפות אגו"י לסוכנות היהודית – אם כי היו חלוקים ביניהם בדבר הסיכויים להגשמת היוזמה – ופרבשטיין אף מונה כחבר ועדה מטעם הסוכנות שניהלה את המשא ומתן בנושא.⁶⁹ גם לאחר כישלונו של ניסיון זה נשמעה תמיכה בשיתוף פעולה בין התנועות בתחומים שונים.⁷⁰ ועידת התנועה בגליציה המזרחית (1934) קראה להקמת חזית אחידה למען בניין הארץ, נוהל משא ומתן עם פועלי אגו"י על הקמת ארגון פועלים משותף בשם 'הליגה למען א"י דתית עובדת', הוצע לארגן שיירת רבנים לארץ ישראל והתקיימו מגעים על שיתוף פעולה בנושאי חינוך ודת.⁷¹ רבני המזרחי אף קראו לחידוש היוזמה

66 מכתב יהושע ה' פרבשטיין למאיר ברלין, ט' אייר תרפ"ג (25.4.1923), גצ"ד, מ"ע, תרפ"ג II.
 67 המדובר בעיקר ברבנים י"ל זלוטניק ויצחק יהודה טרונוק, שיצאו ממעגל הפעילות של המזרחי בפולין.
 68 על היוזמה להרחבת הסוכנות ראו, יגאל עילם, הסוכנות היהודית, ירושלים תש"ן, עמ' 128-146.
 69 שמואל בראט, 'נחפשה דרכינו', יודישע לעבען, 11, 13.3.1929, עמ' 4-5; יצחק ניסנבוים, 'אונזער אלטער וועג', שם, 14, 3.4.1929, עמ' 4-6; 'דעפ. פארבשטיין', היינט, 83, 7.4.1930, עמ' 5.
 70 'פארזיצער פון אגודת הרבנים', מאמענט, 32, 6.2.1931, עמ' 11.
 71 מכתב פועלי אגו"י לברית העולמית, ה' אדר ב' תרפ"ט (17.3.1929), הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, אינונטר 5961; מכתב החלוץ המזרחי לברית העולמית, ט"ו אדר וט' אייר תרצ"ג (13.3.1933, 5.5.1933), אצ"ד, בר"ע II, 100; 'פער איינטיגטער פראנט', מאמענט, 4, 4.1.1934, עמ' 2; יחיאל מ' בלומנפלד, 'על חנוך חרדי משותף', יודישע שטימע, 16, 30.10.1937, עמ' 5.

לאיחוד התנועות, והיו חברים שתמכו בפרישה מן ההסתדרות הציונית ובהקמת חזית אורתודוקסית משותפת עם אגו"י, בשל שליטתן של מפלגות הפועלים במוסדות הציוניים.⁷²

הצעות אלה, שביקשו לאחד את שורות האורתודוקסיה לשם קידום מטרותיהן המשותפות של המזרחי ואגו"י, או ליצור לכל הפחות מראית עין של עניין באיחוד, לא התקבלו בעין יפה בקרב רוב אנשי המזרחי. הם העריכו כי ייחודו הרעיוני עלול להיפגע מהתקרבותו לאגו"י וציינו כי אין לבטוח בהתחייבויותיה של זו, שכן היא נוהגת בדרך כלל בעורמה ובחוסר הגינות. שיתוף הפעולה לא יוסיף דבר למזרחי, שיכול לפעול בקרב הציבור הרחב בלא תיווכה של אגו"י, מה גם שהוכח כי היא מגלה יכולת פושרת בארגון התיישבות ועלייה. היו מי שהשוו בין הניסיונות לשיתוף פעולה עמה לבין תקוותה הנכזבת של ברית שלום להגיע להבנה עם ערביי ארץ ישראל, שכן בדומה לאחרונים אגו"י אינה בת שיח ראויה למשא ומתן, מאחר שהיא מבקשת לערטל את המזרחי ממצעו הרעיוני.⁷³ ייתכן, טענו חלק מחברי המזרחי, שעמדה זו הושפעה מסירובה של אגו"י לשתף עמו פעולה כל עוד לא פרש מן ההסתדרות הציונית, ומדחייתן של יוזמות שונות לפעילות משותפת בסוגיות הקשורות לחינוך הנוער ולסמכות הרבנים בשל חוסר הסכמתה לעמדתו.⁷⁴ מנגד תלה אחד ממנהיגי אגו"י את האשמה בצווארו של המזרחי, שלדבריו העדיף שלא לפעול בצוותא עם אגו"י בענייני חינוך, דת וקהילה, גם כאשר היא ביקשה לעשות כן.⁷⁵ סביר ששימור היריבות בין התנועות שירת רצון רווח בקרבן לשמור על עמדות הכוח שהיו בידיהן, כהערכתו המפוכחת של הרב ירוחם ליבוביץ ממיר.⁷⁶

לריחוק בין מרכזי המפלגות בפולין תרמה עמדתם השונה ביחס לתכנית החלוקה של ועדת פיל (1937). המזרחי נקט בדרך כלל גישה מקסימליסטית והצהיר על דבקותו בהקמת בית לאומי בגבולות ארץ ישראל ההיסטורית. עמדתו הושתתה על טיעונים דתיים – ההלכה אוסרת ויתור על שטחי ארץ ישראל – ולאומיים-היסטוריים בדבר חשיבות הדבקות בארץ אבות. לצד הסברים אלה נשמעו גם נימוקים פוליטיים, על

72 ב' גאטעסדינער, 'דאס רעליגיעזע יודענטום', שם, 27, 11.6.1935, עמ' 4; ירושלים, ב, אוגוסט-ספטמבר 1936, עמ' ב; 'שארפע אויסגערופען געגען דעפ. גרינבוים', מאמענט, 2, 2.1.1934, עמ' 2.

73 א' שאפיר, 'ווען הרב ר' חיים עוזר פראטעסטירט', יודישע שטימע, 20, 24.12.1932, עמ' 3-4; '7=טע מזרחי קאנפערענץ', שם, 16, 17.5.1934, עמ' 7; 'די אלועטליכע מזרחי קאנפערענץ', מאמענט, 187, 14.8.1933, עמ' 2.

74 מכתב אגו"י בפולין אל 'המרכז העולמי', י"ד שבט וכ"ב תמוז תרצ"ד (30.1.1934, 5.7.1934), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ד א-ב; בן גבריאל, 'צייט פראגען', יודישע לעבען, 25, 26.6.1929, עמ' 3-4; שמואל בראט, 'נישט אויפ'ן ריכטיגער אדרעס', יודישע שטימע, 19, 17.12.1931, עמ' 1.

75 מכתב חיים ע' גרודזינסקי למאיר ברלין, ח' שבט תרצ"ד (24.1.1934), בתוך: יעקב קוסובסקי-שחור (עורך), אגרות ר' חיים עוזר, בני ברק תש"ס, כרך ב, עמ' קע-קעג.

76 נתן גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, תל-אביב תשל"ד, כרך ב, עמ' 142.

הסיכון שבהקמת מדינה קטנה אשר לא תוכל לקלוט את יהודי התפוצות ותהיה חלשה מכדי להגן על עצמה.⁷⁷ לעומתו, קבעו הרב גרודזינסקי והאדמו"ר מגור, מנהיגי אגו"י בפולין, כי מבחינה הלכתית אין פסול בקבלת תכנית החלוקה. הארץ נתונה בידי שלטונות המנדט היכולים לחלקה כרצונם, וההסכמה לחלוקה אינה מהווה בפועל ויתור על חלקי קרקע המצויים בידי יהודים. הם אף המליצו לשקול בחיוב את קבלת התכנית בשל האפשרות להשגת ריבונות חלקית בארץ ישראל וליצירת מקלט לפליטים יהודים.⁷⁸ יחסו האמביוולנטי של המזרחי לפעילות משותפת עם אגו"י בוטא גם בתגובתו להצעת שיתוף הפעולה שגיבשו נציגי המרכזים העולמיים של התנועות באביב 1938. במועד זה החליטו מנהיגי אגו"י והמזרחי כי עליהם להיערך להקמתו של הבית הלאומי, לאחד את כוחותיהם כדי להביא לחיזוק היסוד הדתי בחוקי המדינה העתידה לקום ולסייע להתיישבות האורתודוקסית בארץ ישראל. הם קיוו כי איחוד הכוחות ישפר את יכולתם להתמודד עם היחלשותו של היסוד האורתודוקסי בציבור היהודי במזרח אירופה, שבאה בעקבות תהליך החילון אשר גבר במרוצת שנות השלושים. בשיחות שניהלו בפריס הם קיבלו החלטות אופרטיביות ברוח זו וביקשו לזכות בתמיכתם של מרכזי המפלגות באירופה.⁷⁹ הרב ניסנבוים, למרות היותו מנהיג התנועה בפולין, למד על המגעים בפריס מן העיתונות ומחה על ההתעלמות מן המזרחי בפולין. עם זאת, הוא תמך בהחלטות שהתקבלו, אם כי הביע ספקות קשים ביחס לסיכויי הגשמתן. לדבריו, המזרחי עשה רבות כדי להתקרב לאגו"י ונענה תמיד בהתנגדות רבניה, כך שעליו להימנע מביצוע פשרות נוספות שלא תישאנה פירות. התנגדות עיקשת להסכם הביע הרב יצחק רובינשטיין, איש המזרחי ורבה של וילנה, שזכה ברבנות העיר לאחר מאבק חריף וממושך שניהל נגד הרב גרודזינסקי, אשר חשק אף הוא במשרה זו. רובינשטיין אמר כי יעשה ככל שביכולתו כדי לטרפד את ההסכם. בעיקר שלל את ההחלטה לקיים

77 קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 334-336. ראו שם על תמיכתו של המזרחי בפולין במדיניות ה'הבלגה'.
78 האדמו"ר מגור הסתייג מן התכנית אך המליץ לקבלה בדיעבד. זו הייתה גם עמדתם של רוב אדמו"רי פולין. ראו, שולמית אליאש, 'העמדה הדתית, ציונית ולא ציונית, לתכנית חלוקת ארץ ישראל, תרצ"ז-תרצ"ח' (1937-1938), בתוך: מאיר אביזוהר וישעיהו פרידמן (עורכים), עיונים בתכנית החלוקה 1937-1947, שדה בוקר תשמ"ד, עמ' 55-74 (במיוחד עמ' 58-59, 62); יוסף פונד, אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן תשמ"ט, עמ' 180-181.

79 'נסיון שלא עלה יפה', בתוך: יצחק רפאל ושלמה זלמן שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית, ירושלים תשל"ז, כרך ב, עמ' 517-528; Monty N. Penkover, 'A Lost Opportunity: Pre-World War II Efforts toward Mizrahi - Agudas Israel Cooperation', *The Journal of Israeli History*, Vol. 17, No. 2 (1996), pp. 221-243 (להלן: פנקובר, ניסיון שנכשל).

כנס של ראשי הישיבות בוילנה, שאותה הבין כצעד שנועד לפגוע במעמדו כרב העיר.⁸⁰ בעקבות לחץ של מנהיגי המזרחי בארץ ישראל, יוזמי ההחלטות שהתקבלו בפרס, הכריזו לבסוף המזרחי על תמיכתו בהן, אולם התנגדותה של אגו"י בפולין מנעה לבסוף את יישומן.⁸¹

כישלון זה אכזב חלק מעסקני אגו"י, והמזרחי ביקש לנצל תחושה זו לשם חתימת הסכם נפרד לשיתוף פעולה עם מרכז אגו"י בגליציה המערבית.⁸² אולם גם יוזמה זו לא עלתה יפה, כשם שסוכל ניסיון לניהול מגבית משותפת, שלדברי הרב ניסנבוים כשל 'מפני סיבות אידיאולוגיות ופעמים רבות מפני סיבות אישיות. גם פה עיקר העיכוב בא מצד בעלי ה"אגודה" אבל גם בינינו ישנם רבים המתנגדים להסכם זה שלא יביא פרי ולא פרחים'.⁸³

הדמיון הרב בין מטרותיהן של שתי התנועות לא הביא לשיתוף פעולה משמעותי ביניהן. היפוכו של דבר, נראה כי דווקא בשל הקירבה היחסית בין התנועות, כמו גם בשל העובדה שהן נאבקו על אהדתו של ציבור תומכים פוטנציאלי אחד, הודגשו השוני וחילוקי הדעות הרעיוניים והמעשיים ששררו בין המזרחי לאגו"י. לצד גורמים אלה, נכשלו ניסיונות שיתוף הפעולה גם בשל נטייתם הטבעית של המנגנונים המפלגתיים לשמר את כוחם ולהתרכז בקידום האינטרסים של חבריהם ותומכיהם תוך מאבק בקבוצות לחץ אחרות, כפי שאירע, בין השאר, בתחום העלייה.

ה. המאבק על הסרטיפיקטים

בדומה לתנועות פוליטיות אחרות, ביקש המזרחי בפולין לזכות במספר רב ככל האפשר של סרטיפיקטים עבור תומכיו. במקרים רבים נעשה הדבר תוך מאבק באגו"י. בשנת 1932 קיבל מהסוכנות היהודית סרטיפיקטים מן המכסה המיועדת לבחורי ישיבה,

80 ניסנבוים תמך בסוגיה זו בעמדתו. ראו, מכתב שלמה ז' שרגאי לבצלאל ביוניסקי, כ"ג אייר תרצ"ח (24.5.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ח 4-1; מכתב יצחק ניסנבוים ל'מרכז העולמי', ז' כסלו וי"ד אייר תרצ"ח (11.11.1937, 15.5.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ח 46-47.

81 שם; מכתב זאב גולד ליצחק ניסנבוים, כ"א וכו"ט סיון תרצ"ט (8.6.1939, 16.6.1939), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ט 32-36. אנשי המזרחי בארץ ישראל ביקשו לשתף פעולה עם אגו"י לשם הבטחת צביונה הדתי של המדינה העתידה לקום וקיוו כי תצטרף להתנגדותם לתכנית החלוקה. מטבע הדברים, הם התעניינו פחות במאבקי הכוחות שהתנהלו בין שתי המפלגות באירופה. ראו, פנקובר, ניסיון שנכשל, עמ' 225-243.

82 מכתב משה קמהלר ל'מרכז העולמי', ח' חשון תרצ"ט (2.11.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ט 32-36.

83 הציטוט מתוך מכתב של יצחק ניסנבוים לחיים פיק, כ"ד ניסן תרצ"ט (13.4.1939), בתוך: ישראל שפירא (עורך), אגרות הרב ניסנבוים, ירושלים תשט"ז (להלן: שפירא, אגרות), עמ' 359-360. ראו, מכתב שמחה ב' פלדמן למרכז העולמי, י"ז שבט תרצ"ט (6.2.1939), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ט 1/1 – 1/6 א; מכתב שמואל ה' ברוט למאיר ברלין, ט' שבט תרצ"ט (29.1.1939), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ט א-ת.

בניגוד לנוהג ששרר עד אז ולפיו הועברו כל ההקצאות בקטגוריה זו לאגו"י.⁸⁴ בשנה זו יצאו מנהיגיו נגד מגיעיה של אגו"י עם ממשלת המנדט, שנועדו לקדם קבלת סרטיפיקטים לא דרך המוסדות הציוניים, משום שחששו כי הדבר יחזק את כוחה ויגדיל את מספר הסרטיפיקטים הניתנים לה. גם הצעתה של אגו"י, לפיה היא תצטרף לקונגרס היהודי העולמי העומד לקום⁸⁵ בתנאי שזה יפעל לאישור בקשתה, לא הניחה את דעתם של מנהיגי המזרחי. הם סברו כי ראוי לענות בשלילה לפניית אגו"י, גם אם הדבר ימנע את חברותה בקונגרס היהודי העולמי, שכן קשייה במתן סרטיפיקטים לאנשיה שלא באמצעות המשרדים הארצישראליים, פגעו בכוחה הציבורי ושירתו את האינטרסים של יריביה – המזרחי והתנועה הציונית כולה.⁸⁶ בקרב פעילי התנועה היה אף מי שתלה את התנגדותן למתן סרטיפיקטים לאגו"י בנימוק שאין לאפשר את עלייתם של מי שמתנגדים לציונות ומזיקים לפעילותה.⁸⁷ מוסדות התנועה לא ראו בעין רעה מתן סרטיפיקטים לחברי אגו"י. הם התנגדו רק למצב שבו היא תזכה בשליטה על חלוקתם. בכמה מקרים, כאשר עמדה על הפרק הכרעה בין עליית ציונים שאינם שומרי מצוות לבין עליית אנשי אגו"י, צידדו מוסדות התנועה באחרונים, באומרים כי הם יסייעו להקמת חזית אורתודוקסית בארץ ישראל ויעזרו לבנותה ברוח הדת.⁸⁸

כתוצאה מהלחץ שהפעיל המזרחי, התחייבו המוסדות הציוניים כי מספר הסרטיפיקטים שיקבלו מועמדיו בקטגוריית החלוצים והמעמד הבינוני לא יהיה קטן מזה שיקבלו אנשי אגו"י. אולם במהלך השנים נטען שהסיכום הופר תוך פגיעה באנשי המזרחי. למשל, מההקצבה הזעומה של סרטיפיקטים לבני 'המעמד הבינוני' בחורף 1934-1935, זכתה אגו"י בשמונה סרטיפיקטים לעומת שלושה שקיבל המזרחי, ובאביב 1939 היא קיבלה את כל הסרטיפיקטים שיועדו לרבנים.⁸⁹ מדיניות זו, והתחושה שאגו"י

84 מכתב החלוץ המזרחי לברית העולמית, 'י' אלול תרצ"ב (11.9.1932), אצ"ד, בר"ע I, 89; משה שולוואס, דאטען און כראניק: צו דער געשיכטע פון תורה ועבודה בעוועגונג אין פוילען, ווארשא תרצ"ו, עמ' 68.

85 הקונגרס היהודי העולמי הוקם לבסוף ב-1936, בהנהגתם של סטפן וייז ונחום גולדמן. הוא איגד ארגונים וקהילות מרחבי העולם, במטרה לפעול להבטחת זכויות היהודים ולסייע לפיתוח חיי התרבות והחברה שלהם.

86 מכתב יצחק ניסנבוים למאיר ברלין, י"ב אדר תרצ"ג (10.3.1933), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ג ע-ת; שפירא, אגרות, עמ' 306-303; מכתב החלוץ המזרחי לסוכנות היהודית, 'י' אלול תרצ"ב (11.9.1932), אצ"ד, בר"ע II, 100; מכתב תו"ע לברית העולמית, כ"ח אדר תרצ"ג (26.3.1933), אצ"ד, בר"ע II, 130.

87 א' גראף, 'אט דאס הייסט עולם השקר', יודישע בלעטער, 3, 21.6.1935, עמ' 2.

88 הערת המערכת, שם; מכתב תו"ע בוורשה לוועידת התנועה, כ"ו חשוון תרצ"ה (4.11.1935), אצ"ד, בר"ע II, 135; מכתב הברית העולמית לחלוץ המזרחי, י"ט תמוז תרצ"ו (9.7.1936), אצ"ד, בר"ע II, 107.

89 מכתב המרכז העולמי לסוכנות היהודית, א' אלול תרצ"ד (12.8.1934), מכתב המרכז העולמי לברלס, ד' אלול תרצ"ד (15.8.1934), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ד, כ-ס; מכתב יצחק ניסנבוים למרכז

מצליחה לזכות בדרכים שונות במאות סרטיפיקטים, עוררו תסכול עז בקרב חברי המזרחי, שקבלו:

זכרו נא את הימים הראשונים של המזרחי [...] את פניך השחרת, וכבודך לשמצה שמת. נרדפת בה"שטיבלך", בשמות: אפקורוס, עברייך [...] ועתה כשהגענו לימי העליה לימים שארץ ישראל "הוכשרה" כבר לרגלי תעמולתך ועבודתך הקשה, אף בעיני אלה שעמדו מרחוק לכל עבודה לאומית, וזרקו אבנים בך, בזו אותך, ירקו בפניך – הנה אלה האחרונים באים על "שכרם" והיו הזוכים, ואתה מזרחי – סחור סחור לכרמא אל תקרב [=מילולית: לך סביב ואל תקרב לכרם. לא תוכל להכנס לכרם ולהנות מפירותיו].⁹⁰

בני ישיבות תומכי המזרחי הלינו כי 'מותר לבני הישיבה מהאגודה לעלות בנקל וחבר שלנו מוכרח לעבור שבעה מדורי גיהנום'.⁹¹ אנשי המזרחי חשו כי המפלגות הציוניות החילוניות מבקשות להחליש את תנועתם, המסכנת את מעמדן בתנועה הציונית, באמצעות חיזוק אגו". התרסתו של יצחק גרינבוים, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, כאילו המזרחי מבקש לזכות ביחס מועדף על חשבון אגו", נדחתה בלעג.⁹² אחד מחברי התנועה טען כי גרינבוים העדיף את אגו" לא רק משיקולי פוליטיקה ציונית פנימית בת חלוף אלא גם מראייה לטווח ארוך. הוא ביכר לשתף עמה פעולה עקב חוסר העניין שלה באופי הבית הלאומי והסתפקותה בהבטחת זכויות המיעוט הדתי. המזרחי, לעומת זאת, שהיה בעל יומרה לעיצוב דמותו של הבית הלאומי ברוח התורה, העמיד בפניו אתגר קשה ולפיכך הוא העדיף להחלישו.⁹³ סביר שתחושות הקיפוח ששררו בקרב חברי המזרחי נבעו גם מן המחסור הכללי בסרטיפיקטים ולא היו

העולמי, כ"ב טבת תרצ"ה (9.1.1934), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ה פולין I; מכתב שמחה ב' פלדמן למרכז העולמי, כ"ה ניסן תרצ"ט (14.4.1939), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ט 1/1 – 16 א.

90 הצוטוט מתוך חוזר של ועד המזרחי בוורשה, ט"ז אדר א' תרצ"ה (19.2.1935), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ה פולין I. ראו, מכתב משה רייך למרכז העולמי, י"ג שבט תרצ"ח (15.1.1938), אצ"ד, בר"ע II, 152; מכתב יצחק ניסנבוים למרכז העולמי, י"ג שבט תרצ"ה (17.1.1935), אצ"ד, בר"ע II, 142.

91 ציטוט ממכתב אליהו לווינסקי לברית העולמית, א' ניסן תרצ"ה (4.4.1935), אצ"ד, בר"ע II, 104. ראו, מכתב דוד בוגייביץ לפועמ"ז, כ"ג אלול תרצ"ד (3.9.1934), אצ"ד, בר"ע II, 131.

92 'אויף דער טאג ארדענונג', יודישע שטימע, 32, 25.10.1934, עמ' 1; יצחק ניסנבוים, 'מעהר פארזיכקייט', שם, 33, 31.10.1934, עמ' 1. טענות דומות נשמעו בהקשר אחר במהלך שנות העשרים. ברוח זו נטען כי הציונים בקשו להקטין את נציגות המזרחי ולהגדיל את זו של אגו" ברשימת גוש המיעוטים לסיים בבחירות 1922 וכך הוצגה גם הימנעותה של ההסתדרות הציונית מעדכונו בפרטי המשא ומתן שניהלה עם אגו" ב-1925. ראו, 'נצחון המזרחי', המזרחי, 46, 23.11.1922, עמ' 2-1; 'די ערשטע סעסיע', יודישע לעבען, 10, 4.6.1925, עמ' 6.

93 מכתב ממ' קמלהאר למרכז העולמי, ח' חשוון תרצ"ט (30.10.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ט 32-36.

קשורות למדיניות מכוונת של המוסדות הציוניים.⁹⁴ לעתים נגרע חלקו של המזרחי לעומת אגו"י בשל רשלנות מוסדותיו. במקרה מסוים, בעקבות טרונניית זרח ורהפטיג על כך שאגו"י זוכה לעשרות סרטיפיקטים לבני ישיבות בעוד המזרחי אינו מקבל ולו גם סרטיפיקט אחד, התברר כי הברית העולמית של הפועל המזרחי לא עשתה דבר להשגת הסרטיפיקטים, וכי די היה בפנייה שלה לכמה ישיבות בארץ ישראל כדי לקבלם.⁹⁵

1. המזרחי ואגו"י בסיים

חלק ניכר מפעילותן הפרלמנטרית והציבורית של המפלגות היהודיות הוקדש למאבק על זכויותיהם הלאומיות, הכלכליות והדתיות של יהודי פולין, אשר סבלו מכרסום מתמיד עקב האנטישמיות הציבורית והממשלתית. מאבק זה, ששירת במקרים רבים מטרות שהיו משותפות לבעלי פלוגתא רעיוניים, הביא ליצירת בריתות בלתי צפויות בין יריבים מרים. בין השאר, חברו ב-1919 פועלי ציון, הציונים והמפלגות האורתודוקסיות למאבק בחוק שחייב שביתה מעבודה ביום א', ובשלהי שנות השלושים שיתפו אגו"י והבונד פעולה במאבק באנטישמיות.⁹⁶ המזרחי ואגו"י לא יצאו מכלל זה. כמפלגות יהודיות ואורתודוקסיות בעלות אינטרסים משותפים, הן נהנו זו מפירות עבודתה של זו ופעלו יחד במקרים שבהם שירת הדבר את מטרותיהן. בראשית שנות העשרים הן פעלו יחד בהצלחה לביטולה של ההשבעה הדתית לחייליו היהודים של הצבא הפולני ולשחרור חיילים יהודים מעבודה בחגים,⁹⁷ והביאו לקבלת הכרה רשמית בתכנית הלימודים של מערכת החינוך האורתודוקסית.⁹⁸

עם זאת, במקרים רבים התגלעו חילוקי דעות חריפים בין שתי המפלגות בשל תפיסותיהן השונות בכל הנוגע ליחסי המיעוט היהודי עם השלטונות הפולניים. אגו"י ביקשה לשתף פעולה עם המזרחי ולפעול ברוח השתדלנות המסורתית, תוך שימוש במסגרות הפוליטיות הקיימות. צירי המזרחי בסיים דגלו בדרך כלל במדיניות אקטיביסטית וסברו כי 'זקיפות קומה' לאומית, שתהיה כרוכה בעימות פרלמנטרי עם השלטונות, תשרת את האינטרסים היהודים באופן יעיל יותר. עמדתו של המזרחי

94 כך, למשל, שררו תחושות קיפוח גם בקרב אנשי אגו"י. ראו, בקון, החברה המסורתית, עמ' 484.
95 המזרחי בארץ ישראל לא יצר קשר עם הישיבות ולכן לא זכה המזרחי בפולין בסרטיפיקטים. ראו, מכתב המזרחי בוורשה למרכז העולמי, ח' אייר תרצ"ח (9.5.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ח 46-47; התכתבות בין זרח ורהפטיג לברית העולמית, ז' אייר וי"ג סיון תרצ"ח (8.5.1938, 12.6.1938), אצ"ד, בר"ע II, 111.

96 גולצ'בסקי, שביתה יום א'; דניאל בלטמן, 'הבונד – מיתוס המהפכה ועבודת היומיום', בתוך: ברטל וגוטמן (עורכים), קיום ושבר, עמ' 527.

97 השל פארבשטיין, סיים רעדעס (1922-1919), ווארשא 1923 (להלן: פרבשטיין, נאומים), עמ' 63-70; בקון, פוליטיקה, עמ' 251-254, 262-263.

98 Shimon Frost, *Schooling as a Socio-Political Expression*, Jerusalem 1998, pp. 41-42, 83-84; Syzmon Rudnicki, *Żydzi w Parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 137

גובשה ברוחם של ציוני פולין הקונגרסאית ויצחק גרינבוים בראשם, כך שביקורתו על אגו"י בתחום זה לא הייתה ייחודית ליחסי שתי המפלגות.

ההתרחשויות שאירעו סביב החתימה על הסכם ה'אוגודה' ממחישות היטב את מורכבות יחסיהן של שתי המפלגות במישור הפרלמנטרי. בשנים 1922-1925 נקטה ממשלת פולין מדיניות כלכלית וחברתית שפגעה ביהודים. בשל שיקולי מדיניות חוץ ופנים, ובתקווה שהדבר יסייע לקבלת סיוע כלכלי בינלאומי, היא יזמה בקיץ 1925 מגעים עם המועדון הפרלמנטרי היהודי (ה'קולו') לשם השגת תמיכתו בממשלה, תמורת התחשבותה בצורכי הכלכלה, התרבות והחינוך של היהודים. המשא ומתן להשגת ההסכם, הידוע כ'אוגודה', נעשה בידי לאון רייך וישעיהו טהון, מנהיגי הציונים בגליציה. מדיניותם נתקלה בהתנגדותם החריפה של ציוני פולין הקונגרסאית, אשר טענו כי ה'אוגודה' מייצג ויתור על תביעותיהם האזרחיות והלאומיות של היהודים ולא יביא לשיפור במצבם.⁹⁹ במהלך הדיונים שנערכו קודם אישור ה'אוגודה' בידי ה'קולו', חברו אנשי המזרחי לאגו"י ודרשו כי התחייבות השלטונות תכלול סעיף העוסק בהכרח להתחשב בצורכיהם הדתיים של היהודים. בנוסף, הם היו בין מובילי ההתנגדות לנוסח שהציעו השלטונות, אשר ממנו השתמע כי היהודים לא גילו נאמנות מלאה לפולין עד לקבלת ה'אוגודה'. עם קבלתו של נוסח חדש, שענה על חלק מן התביעות, תמכו באישור ההסכם כל צירי המזרחי יחד עם עמיתיהם מאגו"י.¹⁰⁰ אולם לאחר שהתחוו כי הממשלה אינה מתכוונת לעמוד בהתחייבויותיה, התנערו אנשי המזרחי מתמיכתם בו והאשימו את אגו"י – עמה שתפו פעולה זה כבר – כי בדומה לציוני גליציה היא חסרת גאווה לאומית ופועלת ברוח השתדלנות היהודית מימים ימימה. ביטאון המזרחי תיארם כמי שנוהגים להיכנס אל '[ה]דלת [...] [ה]ישנה אצל ה"פריץ", בעלי ה"אגודה" נכנסים בספודיק [כובע פרווה האופייני לחסידי גור], ובעלי ה"אוגודה" בפראק'.¹⁰¹

לעתים יזם המזרחי הידברות פוליטית עם אגו"י בשל רצונו בקידום אינטרסים משותפים, דבר שלא יצא אל הפועל מסיבות שונות. לקראת הבחירות לסיים הרביעי (1930) הוא פעל להקמת גוש שיכלול את כל המפלגות היהודיות, והחל בניהול משא ומתן עם אגו"י על הצטרפותה לגוש זה,¹⁰² אולם התנגדות גרינבוים לחברותה של אגו"י בגוש מפלגתי אחד עם הרשימות הציוניות טרפדה יוזמה זו. לדבריהם של מנהיגי

99 על ה'אוגודה' והמחלוקת סביב קבלתה ראו, למשל, משה לנדא, מיעוט יהודי לוחם: מאבק יהודי פולין בשנים 1918–1928, ירושלים תשמ"ו, עמ' 209–230; מנדלסון, התנועה הציונית, עמ' 270–273.

100 שם, עמ' 273; 'דעפ. פארבשטיין', היינט, 154, 6.7.1925, עמ' 4; 'די קריטישע וואך', שם, 153, 5.7.1925, עמ' 3; 'די קאלא', מאמענט, 151, 2.7.1925, עמ' 1; 'דער קריזיס', שם, 150, 1.7.1925, עמ' 1.

101 א"א קופפרשטיין, 'ציונות של קפנריא', גליונות, ג, 17.6.1927, עמ' 1.

102 'ערקלערונג', יודישע לעבען, 206, 19.9.1930, עמ' 3; 'ה' פארבשטיין', היינט, 212, 11.9.1930, עמ' 2.

המזרחי, הם הביעו נכונות עקרונית להעדיף התמודדות משותפת עם אגו"י על פני חברות ברשימה הציונית, ונמנעו מכך רק משום שהיא סירבה לערוב להצטרפותה לפעילות שתבטיח הגנה על 'האינטרסים הלאומיים' של יהודי פולין.¹⁰³ כמו כן, בבחירות לסיים החמישי (1935) ניסה המזרחי להקים חזית של מפלגות הימין הציוני יחד עם אגו"י, יוזמה שטורפדה בשל מחלוקות על זהותו של מועמד החזית בוורשה.¹⁰⁴ מנגד, לעתים ביכרו אנשי המזרחי שלא להתמודד עם אגו"י ברשימה משותפת וניסו לבודדה ולהחלישה. כך היה בגליציה בשנת 1930, עת הביאו להרחקת אגו"י מגוש המפלגות היהודיות שהקימו ציוני גליציה, באמצעות הצבת אולטימטום שהמזרחי יקים רשימה ציונית 'טהורה' שתתחרה בגוש זה אם אגו"י תהיה חברה בו.¹⁰⁵ יחסיהן של שתי המפלגות במישור הפרלמנטרי דמו בדרך כלל ליחסים ששררו בין המפלגות היהודיות האחרות שפעלו בסיים. לעתים הן נרתמו יחדיו למען הגשמת מטרותיהן המשותפות, אך במקרים רבים אחרים הן לא נמנעו מלשקוע במאבקים חריפים שיסודם במחלוקות רעיוניות ובמאבקי כוח. ביקורתו של המזרחי על אגו"י ושיתוף הפעולה שלו עמה לא היו בדרך כלל תוצר של עמדה מפלגתית ייחודית, אלא נבעו לסירוגין מאימוץ עמדותיהן של המפלגות הציוניות בפולין הקונגרסאית ובגליציה. דמיון זה בין יחסי המזרחי-אגו"י לבין דפוסי היחסים ששררו בין מפלגות יהודיות אחרות לא התמצה בפעילותן בסיים, וחל באופן חלקי גם על תרבות הוויכוח והמחלוקת שהייתה מקובלת בקרב תומכיהן.

ז. יחסם של תומכי אגו"י לאנשי המזרחי

התרבות הפוליטית של יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם אופיינה בפלגנות, בשימוש ברטוריקה משתלחת ובמאבקים עזים, שגלשו תדיר לידי שימוש ב אלימות. תופעות אלה, שאפיינו את הפוליטיקה המזרח אירופית בכלל ואת הפוליטיקה של המיעוטים הלאומיים בפולין בפרט, נבעו מחוסר ניסיון בפעילות פוליטית ומהעדר מסורת דמוקרטית רבת שנים. לסיבות אלה נוספו כמה גורמים שהיו ייחודיים לפוליטיקה היהודית. מצבם הכלכלי הקשה של יהודי פולין, האנטישמיות הממשלתית ותחושות הייאוש וחוסר התקווה שאפיינו את השיח הפוליטי היהודי, בעיקר בשנות השלושים, הביאו להחרפת המחלוקות ולהפיכתם של מאבקי כוח פוליטיים לסוגיות קיומיות. מאבקן של המפלגות השונות על קבלת סרטיפיקטים לתומכיהם, לא היה עבור

103 'געשאפען דער... בלאק', שם, 218, 18.9.1930, עמ' 1; 'ציוניסטישער בלאק', שם, 226, 30.9.1930, עמ' 1; 'דאס יודישע אחרות', מאמענט, 214, 1.10.1930, עמ' 2.

104 'דער איינהייטליכער', היינט, 166, 19.7.1935, עמ' 11; 'מהאט זיך נאך', שם, 168, 22.7.1935, עמ' 7.

105 'שטורמישע בעראטונג', שם, 230, 6.10.1930, עמ' 2; 'דער בלאק', שם, 233, 12.10.1930, עמ' 1; הלפרן, פוליטיקה, עמ' 40-42.

האחרונים רק מאבק על עמדות כוח פוליטיות אלא גם שאלה של הבטחת קיום אישי נאות.¹⁰⁶

העימות בין המזרחי ואגו"י ובין תומכיהן אופייני בחריפות יתרה מסיבות דומות, אך נראה שאלהן נוסף מטען אידאולוגי שהביא להעמקתו. השימוש שעשתה אגו"י בטיעונים דתיים וניסיונה לזכות במונופול על ייצוג האורתודוקסיה, הפך את הסכסוך למחלוקת בעלת מאפיינים טוטליים. לאור רעיון דעת תורה, הצטייר כל עימות פוליטי זניח כסוגיה דתית, שבה ניצבו מצד אחד של המתרס מי שהיו בטוחים שעמדתם מייצגת אמת דתית מוחלטת, אל מול מי שסברו כי מדובר בסוגיה פוליטית גרידא שאין לה דבר עם הדת, וביקשו להוכיח כי אינם דתיים פחות מיריביהם. מטען רעיוני-דתי זה הגביר את דבקותם של תומכי המפלגות בעמדתם וחזק את המוטיבציה שלהם להיאבק ביריביהם ולגבור עליהם.

עד לאמצע שנות העשרים, ובפרט בשנים הראשונות לפעילות התנועות, מופיעים דיווחים רבים על התנכלויות של אנשי אגו"י וצעיריה לאסיפות של המזרחי. הפרעות אלה נעשו תוך שימוש באמצעים מגוונים, שכללו קריאות ביניים והלשנות למשטרה כאילו הנואמים הם מתנגדי המשטר או מפקיעי שערים.¹⁰⁷ במקרים רבים לא נפלו אנשי המזרחי בכוחם מיריביהם, סילקו את המפריעים והמשיכו בקיום אסיפות ההסברה.¹⁰⁸ הם גם לא התנזרו משימוש באמצעים דומים והפריעו לאסיפות של אגו"י בסיועם של חברי המפלגות הציוניות האחרות. למרות הסתייגותם העקרונית מעירוב השלטונות בסכסוכים פנים יהודיים, אף הם לא בחלו בשימוש באמצעי זה.¹⁰⁹ גם פעילות ה'חדרים' שהקימו אנשי המזרחי עוררה לעתים את התנגדות תומכי אגו"י, שניסו לפגוע במקורות המימון שלהם והכריזו כי חל איסור על הלימוד בהם.¹¹⁰ הלשנות לשלטונות היו אמצעי

106 דוד אנגל, "מסורת נגעים" – הערות על המגמות הפוליטיות והתרבות הפוליטית של יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם, בתוך: ברטל וגוטמן (עורכים), קיום ושבר, עמ' 649-665; Ezra Mendelsohn, 'Jewish Politics in Interwar Poland: An Overview', בתוך: גוטמן, היהודים בפולין, עמ' 9-19.

107 'התנועה המזרחית', המזרחי, 12, 12.8.1920, עמ' 10; 'על המצפה', המצפה, 6, 14.11.1919, עמ' 1-2.

108 'התנועה המזרחית', המזרחי, 10, 19.3.1919, עמ' 10; 'התנועה המזרחית', שם, 30, 20.12.1923, עמ' 10-11.

109 'התנועה המזרחית', שם, 31, 3.8.1922, עמ' 7; 'התנועה המזרחית', שם, 28, 13.7.1922, עמ' 7. על הפרעות מצד ציונים ראוי, יחיאל גראנאטשטיין (עורך), ספר פוריסוב, תל-אביב תשל"א (להלן: גראנאטשטיין, פוריסוב), עמ' 53-55. להסתייגות מפניה לשלטונות ראוי, המזרחי, 8, 6.2.1919, עמ' 2-3. על נקיטת אמצעי זה בכמה מחלוקות על כהונות רבניות ראוי, קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 308-309.

110 'התנועה המזרחית', המזרחי, 38, 10.9.1919, עמ' 10; 'התנועה המזרחית', שם, 50, 3.12.1920, עמ' 11.

נוסף למאבק במקימי ה'חדרים', וכך גם נקיטת אמצעים אלימים, ובכללם הריסת חדרי הלימוד.¹¹¹ בכמה מקרים חיבלו אנשי אגו"י בשיעורי תורה שהועברו באגודות המזרחי, אם באמצעות הפרעה למהלך השיעור ואם על ידי פנייה לרבנים שלימדו במסגרות אלה ונדרשו להפסיק לעשות זאת.¹¹² במסגרת המאבק בתומכי המזרחי הופעלה כנגדם אלימות פיזית לצד לחץ כלכלי, שכלל חרם לקוחות על חנויותיהם ופיטורים ממקום עבודתם.¹¹³ חברות קהילתיות ורבנים שנמנו עם תומכי אגו"י ניסו לנצל את השפעתם כדי להיאבק באוהדי המזרחי. כך, לדוגמה, ביקשה החברא קדישא בכלכותוב לקבור חבר במזרחי בחלקת קבר שאינה מכובדת משום שניהל תעמולה נגד אגו"י; במקרים אחרים הילכו רבנים אימים כי אוהדי המזרחי לא יזכו לחלק בעולם הבא וכי ילדיהם לא יוציאו את שנתם.¹¹⁴

צעדים אלה ננקטו לא רק בידי מי שזוהו כפעילי אגו"י אלא גם בידי חסידים מן השורה, שגילו עוינות למזרחי ולציונות. חסידי גור, שיש להניח כי נמנו עם תומכי אגו"י, התנכלו למתפללים וגירשו אותם מהשטיבלים,¹¹⁵ תופעה שאירעה גם בשטיבלים של חסידויות אחרות, וביניהן גם אלכסנדר ורדומסק שהיו קרובים יותר למזרחי.¹¹⁶ גם בבתי המדרש החסידיים ובישיבות ליטא סבלו לעתים תומכי המזרחי מהפרעות ללימוד ומסילוק מספסל הלימודים, מדיניות שקבעו ראשי הישיבות או תלמידיהם.¹¹⁷ אולם נראה שבשנים אלה הייתה זו תופעה בלתי שכיחה, ובחורי ישיבה גילו עניין בפעילות המזרחי או השתתפו בה, על אף שלא ננקטו צעדים משמעותיים להפצת רעיונותיו בקרבם.¹¹⁸

-
- 111 'על המצפה', המצפה, 6, 14.11.1919, עמ' 1-2; מ' ער, 'בריעף פון קראקא', מאמענט, 31, 5.2.1923, עמ' 3.
- 112 משה מנדלביץ (עורך), ספר זכרון לקהילת וילון, תל-אביב 1971, עמ' 201-202; משה י' פייגנבוים (עורך), ספר ביאלה פודלאסקה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 201.
- 113 על אלימות פיזית ראו, 'התנועה המזרחית', המזרחי, 46, 5.11.1920, עמ' 10-11, על מאבק כלכלי ראו, מרדכי כאניע (עורך), יובל בוך פון די קדושים און מארטירער פון סאקאלאוו, ניו יארק תש"ז, עמ' 49-51; דוד שטוקפיש (עורך), ספר דמבלין מוד'יץ, תל-אביב 1969, עמ' 163-165.
- 114 בעלכאטוב יזכור בוך, בוענאס איירעס 1961 (להלן: בעלכאטוב), עמ' 279-280; המזרחי, 8, 6.2.1919, עמ' 2-3; 'אספות מחאה', שם, 13, 30.3.1922, עמ' 4-6.
- 115 ראו, למשל, 'התנועה המזרחית', שם, 39, 16.9.1919, עמ' 8-9; משה ויסברג (עורך), ספר זכרון לקהילת טומשוב – מזוביצק, תל-אביב 1969, עמ' 295-296.
- 116 ראו, למשל, שמעון קאניץ (עורך), פשדבוב' – ספר זכרון, תל-אביב תשל"ז (להלן: קאניץ, פשדבוב'), עמ' 169-170; אבא גורדין ואחרים (עורכים), ספר הזכרון לקהילת אוסטורוב מזובייצק, תל-אביב תש"ך, עמ' 278-279.
- 117 גבריאלי, 'בחיים ובעתונות', המזרחי, 33, 6.8.1919, עמ' 6-7; נחמן בלומנטל (עורך), ספר יזכור בארנוב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 113-114.
- 118 משה כגנוביץ (עורך), ספר זכרון לקהילת איביה, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 399-401; מכתב צעירי מזרחי בלומז'ה לפועמ"ז, י"ח טבת תרפ"ה (14.1.1925), אצ"ד, בר"ע II, 95.

מספרם המועט של הדיווחים על התנכלויות לאוהדי המזרחי בשנות העלייה הרביעית יכול ללמד על ריכוך היחס כלפיהם, ככל הנראה בשל הפיכת העלייה למשאת נפשם של רבים מפעילי אגו"י פחתה עוינותם לציונות.¹¹⁹ בשנים שלאחר מכן שב ועלה מספר העדויות על רדיפת אוהדי המזרחי, שאף הגיעה עד סירוב למול ילד שסנדקו היה איש מזרחי, ולהתנגדות לקריאה בתורה עבור 'בעלי בתים' שלמדו משניות מפי איש התנועה.¹²⁰ האנטגוניזם ששרר בין אוהדי התנועות במהלך שנות השלושים היה מינורי בהשוואה לעוינות שהופגנה ביניהן בראשית דרכן. הדבר עולה לא רק מהירידה במספר הדיווחים על התנכלויות לאוהדי המזרחי, אלא גם מדבריהם של אלה שתיארו במהלך שנות השלושים את הרדיפות הקשות כנחלת העבר.¹²¹ יש להניח כי ההתמתנות נגזרה מהשלמתם של אגו"י ותומכיה עם קיום המזרחי, וייתכן שתרמה לה גם חולשתה ההולכת וגוברת של התנועה, שלא היוותה יריב משמעותי לאגו"י. נראה שאף הקירבה שנוצרה בין מדיניות התנועות בשל תמיכת אגו"י בעלייה ובהתיישבות, מיתנה את המתיחות ששררה בין אוהדיהן.¹²²

חריג בולט להתמתנות הכללית הייתה העוינות הקשה שהופגנה כלפי תומכי המזרחי בשיבות הליטאיות, שהלכה והחריפה משלהי שנות העשרים. הישיבות, שתוארו בידי הרב ניסנבוים כ'קני משטמה ושנאה אל המזרחי', סירבו לקבל את חברי התנועה לשורותיהן או שסילקום מהן לאחר שנודעה השתייכותם המפלגתית. לעתים הן אסרו עליהם לאכול במטבח הישיבה או להיעזר בשירותיהם של 'בעלי בתים' שסיפקו מזון לתלמידים. היו גם מקרים שחברי המזרחי הוכו בידי חבריהם לספסל הלימודים.¹²³ ייתכן ששינוי מדיניות זה, אשר לדברי אנשי המזרחי הוכתב בידי 'ועד הישיבות', נבע מתמיכת התנועה במינויו של הרב רובינשטיין לרבנות וילנה כנגד מועמדותו של הרב

119 מ"י חכמוני, 'נסיגה לאחור או עמידה מוצקה', גליונות, יג, 26.8.1927, עמ' 2.
 120 ראו, למשל, כתריאל פ' טכורש, 'אנטיסעמיטיזם', יודישע לעבען, 6, 27.7.1928, עמ' 7-8; מכתב המזרחי בוויילנה למרכז העולמי, כ"ג סיון תרפ"ז (23.6.1927), גצ"ד, מ"ע, תרפ"ו V.
 121 ברוך גאטסדינער, 'אלגעמיינער ציוניזם', יודישע שטימע, 30, 12.10.1935, עמ' 5; חזור המזרחי בוורשה, ט"ז אדר א' תרצ"ה (19.2.1935), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ה פולין I.
 122 המהפך הרעיוני חל בשורות אגו"י עוד קודם לכן, אך סביר להניח שהדירתו לתודעתם של פעילי השטח התחזקה עם התחלתה של תנועת עלייה ממשית לארץ ישראל. על היחלשות המזרחי ראו, קניאל, המזרחי בפולין, עמ' 23-29.
 123 הציטוט ממכתב של יצחק ניסנבוים למרכז העולמי, י"ד אייר תרצ"ח (15.5.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ח 46-47. על כך שזו תופעה חדשה ראו, דין וחשבון מפעולות הוועד הפועל להסתדרות מזרחי בפולניה: טבת תרפ"ח – כסלו תרצ"ד, ורשה 1934, עמ' 45. על התנכלויות ראו, למשל, 'ווילדע געוויקסען', לאמוזשער שטימע, 4, 4.21.1929, עמ' 2; 'אוועק די הענר', די יודישע שטימע, 40, עמ' 1, 24.11.1932.

חיים עוזר גרודזינסקי, שיצרה שבר ביחסיו עם ראשי הישיבות ועם רבני ליטא.¹²⁴ למרות המאבק החריף בחברי המזרחי, המשיכו בחורי ישיבה לפעול באגודות התנועה, ולעתים הם אף ניהלו פעילות גלויה ומאורגנת במקום לימודיהם.¹²⁵

סביר להניח כי מקרים שבהם שררו יחסים טובים בין אוהדי התנועות לא זכו לאזכורים רבים בשל היותם חסרי ערך חדשותי. אולם מעדויות רבות עולה כי היקפה של תופעה זו היה נרחב למדי, עד להתלקחותו של המאבק על רבנות וילנה. בליטא, שם הצטרפה חולשתה היחסית של אגו"י לתמיכתם של רבנים רבים במזרחי, שררה כלפי המפלגה אווירה סובלנית בשנים הראשונות.¹²⁶

גם בפולין הקונגרסאית ובגליציה היו גילויים רבים של סובלנות בין חברי התנועות, והם קיימו פעילות חברתית ופוליטית משותפת.¹²⁷ אף יחסם של החסידים לחברי המזרחי לא התמצה בהתנכלויות ובסילוק מן השטיבלים. רבים ממקימי סניפים של המזרחי ומחבריו היו חסידים שלא אונה להם כל רע בשל זהותם הפוליטית, ובשטיבלים רבים נוהלה פעילות ציונית ערה.¹²⁸

לצד התנגדות חריפה והתנכלויות קשות מצד אנשי אגו"י, היו גם גילויי סובלנות. הדבר אינו משתקף בדרך כלל באופן נאות בכתיבתם של אנשי המזרחי. מצד אחד הם נטו להשחיר את פני יריביהם ולהעצים את תיאור הרדיפות שמהם סבלו, כדי לזכות בהילה של 'קדושים מעונים'. מצד אחר הם ביקשו להמעיט בתיאור תופעות מעין אלה, כדי שלא ליצור רושם שהמזרחי הוא תנועה חלשה, שלא הצליחה למנוע את הפגיעה בחבריה. גם תיאורים מאוחרים של התקופה נוטים לקדש את המורשת ה'מרטירולוגית',¹²⁹ אך בד בבד לוקים לעתים באידאליזציה של המציאות. תופעה זו ניכרת בעיקר בספרי זיכרון שהופיעו לאחר השואה.

124 על הפולמוס בוילנה ראו, Gershon C. Bacon, 'Warsaw – Radom – Vilna; Three Disputes over the Rabbinical Posts in Interwar Poland and their Implications for the Change in Jewish Public Discourse', *Jewish History*, Vol. 13, No. 1 (1999), pp. 103-126, משה קרונה, מורי ורבותי אחי ורעי, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 92-95; מכתב יצחק ניסנבוים למרכז העולמי, י"ד אייר תרצ"ח (15.5.1938), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ח 46-47.

125 ראו, למשל, מכתב החלוץ המזרחי לברית העולמית, ט"ו אדר תרצ"ג (13.3.1933), אצ"ד, בר"ע II, 100; מכתב קבוצת הנצי"ב למרכז העולמי, א' טבת תרצ"ה (7.12.1934), גצ"ד, מ"ע, תרצ"ה א-כ.

126 ראו, למשל, מכתב יצחק אדלשטיין לביזינסקי, ה' אדר תרפ"ב (5.3.1922), אצ"ד, אישיים, ביזינסקי 3; מכתב החלוץ המזרחי בוילנה לברית העולמית, כ"ו סיון תר"ץ (22.6.1930), אצ"ד, בר"ע II, 149; 'בתפוצות', הצופה, 53, 16.2.1938, עמ' 3.

127 יצחק ברגלס ואחרים (עורכים), ספר סטריזוב והסביבה, תל-אביב [חש"ד], עמ' 45-51; מכתב צעירי מזרחי בצ'נסטוחוב למערכת המזרחי, כ' שבט תרפ"ג (6.2.1923), אצ"ד, אישיים, לסלוי 6.

128 בעלכאטוב, עמ' 278; דוד שטוקפיש (עורך), ספר זגירז', תל-אביב תשל"ה, עמ' 303, 322, 466-465; אברהם ש' שטיין (עורך), פנקס בנדין, תל-אביב תשי"ט, עמ' 236, 238; 'מחיי האגודות', המזרחי, 46, 5.11.1920, עמ' 10-11.

129 ראו, למשל, שמואל ה' ברוט, 'יחס רבני פולין אל המזרחי', מצפה, ירושלים תשי"ג, עמ' תל-תלד.

התנגדותם של חוגים רחבים בחברה האורתודוקסית לתנועה הציונית ולמזרחי פגעה בהיקף התמיכה בו.¹³⁰ עם זאת, לאור הגיוון הרב בדפוסי ההתנהגות של תומכי אגו"י כלפי אנשי המזרחי, יש להניח שמי שהזדהה עם רעיונות התנועה ובחר להשתתף בפעילותה, לא נאלץ בהכרח להתעמת עם המעגל החברתי הקרוב במקום המגורים, בבית הכנסת, בשטיבל ובחצר החסידית.

ה. סיכום

היריבות בין אגו"י והמזרחי בפולין תפסה מקום מרכזי בהווייתו של המזרחי ואילצה אותו להתמודד פעם אחר פעם עם הקונפליקט שהתעורר בין שני הרכיבים של זהותו הרעיונית והפוליטית – האורתודוקסית והציונית. הכרעות אלה התבקשו במגוון תחומים. הוא נדרש לעצב משנה רעיונית שתגדיר את תוקפה של ההכרעה הרבנית בנושאים פוליטיים כלליים, והיה עליו להחליט אם הוא מבקש לזכות במונופול על ייצוג האורתודוקסיה או להסתפק בהיותו מפלגה אורתודוקסית בעלת אידאולוגיה ציונית. שאלות דומות התעוררו גם במישור הארגוני, שבו התבקשו חברי המפלגה להחליט אם לבכר שותפות עם אגו"י על פני שותפות עם הציונים.

ריבוי הדעות בקרב אנשי המזרחי והנהגתו בפולין ביחס לסוגיות הנזכרות כמעט ואינו מאפשר לדבר על עמדתה של התנועה כעל משנה מגובשת וסדורה, אך אפשר להצביע על כמה מגמות המאפיינות אותה. בשאלת תוקפה המחייב של דעת הרבנים בנושאים פוליטיים, כלכליים וחברתיים, בחר המזרחי שלא לקבל את חידושה המרכזי של הפוליטיקה האורתודוקסית מבית מדרשה של אגו"י, ושלל את סמכות הרבנים בתחום זה. עם זאת, הוא יצר תחום 'אפור' שבו נשמרה זיקה בלתי מוגדרת בין העולם הדתי והעולם הפוליטי. חלק מאנשיו ביקש לאמץ עקרון יסוד אחר של אגו"י – מונופול על ייצוג האורתודוקסיה. הם טענו כי על המזרחי למלא תפקיד זה אך גם כאן נשמעו קולות שונים, שחלקם ויתר על יומרה זו ולא שלל את הלגיטימציה של מפלגות אורתודוקסיות מתחרות.

ככלל, המזרחי העדיף לראות עצמו כמי שמשתייך לזרם המרכזי והבלתי מוגדר של החברה היהודית, ומתח ביקורת על מה שתיאר כתפיסתה ה'כיתתית' של אגו"י אשר צמצמה עצמה לפעילות בקרב החברה האורתודוקסית. עמדה זו – שאליה נתלוותה ההנחה הפרקטית שכוחה של המפלגה יגדל באמצעות בידולה מאגו"י – הובילה בסופו של דבר לדחייתן של היוזמות הרבות לשיתוף פעולה עמה, שהעלה תכופות חלק מאנשי המזרחי, ולהעדפת השותפות עם התנועה הציונית תוך התעלמות משותפות האינטרסים של שתי המפלגות האורתודוקסיות ביישוב ארץ ישראל. יוצאים מן הכלל היו מקרים

130 עזרא מנדלסון, 'האמנם הייתה ידה של הציונות על העליונה?', בתוך: חיים אבני וגדעון שמעוני (עורכים), הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, ירושלים תש"ן, עמ' 241-246.

שבהם מדובר היה בהכרעות פרסונליות על זהותם של מקבלי סרטיפיקטים – והועדפו אורתודוקסים לא-ציונים על פני ציונים חילונים. בשל מדיניות זו נקלע המזרחי לעתים למצוקה, שכן הוא חש כי המחנה שאליו בחר להשתייך אינו רואה בו בן בית, ואף טען כי הציונים החילונים מעדיפים לחזק את אגו"י, משום שאינה מתיימרת להגיע לעמדת השפעה על צביונו של היישוב ואינה מסכנת את ההגמוניה שלהם בארץ ישראל.

העימות הרעיוני והארגוני בין התנועות השפיע לעתים על אופי היחסים בין אוהדיהן. אך נראה כי על אף הדיווחים על ההתנכלויות החריפות שבהן נתקלו אנשי המזרחי בשנים הראשונות לפעילותו, יכולים היו אוהדיו לנהל בדרך כלל את חייהם החברתיים והדתיים בשלווה ובנחת. לפיכך, גם אם נודע משקל משמעותי לעמדותיה של אגו"י בין הגורמים שבלמו את התפשטות הציונות בחברה האורתודוקסית בפולין, אין ליחס משקל יתר להתנכלויות האישיות כתופעה שתרמה לכך.

תמונה זו משקפת את המתח המובנה הקיים בין המודלים השונים של יחסי אורתודוקסיה ופוליטיקה אשר עוצבו בתקופה הנדונה. מצד אחד, פוליטיקה אורתודוקסית או מוטב לומר אורתודוקסיה פוליטית, המתיימרת להיות בעלת מונופול על ייצוג הדת ומייחסת משמעות דתית למדיניות הפוליטית שגיבשו מנהיגיה הרוחניים. מצד שני, מודל מורכב יותר – החסר את הבהירות והנחרצות של המודל הראשון – הרואה באידאולוגיה הדתית מקור השראה המסייע לעיצוב המדיניות הפוליטית, אך סבור כי על האחרונה להיות מעוצבת בידי גופים פוליטיים ודמוקרטיים האמורים לפעול בצורה מושכלת ורציונלית. מתח זה יצר מאבק מתמיד בין מי שדגל האמת הדתית בידיהם לבין מי שביקשו להוכיח כי למרות גישתם המורכבת אין הם דתיים פחות מיריביהם, ועורר ספקות מתמידים ביחס לצורך וליכולת שבשיתוף פעולה פוליטי בין הכוחות האורתודוקסיים השונים לשם הגשמת מטרותיהם המשותפות.

